

וט"ו, ומתה בט"ז. ואלה אינם ימים שלמים מעת לעת, כי ייתכן שהושיבו אותה בסופו של יום י"ג, או שמתה בתחילת ליל ט"ז. מכל מקום, יש כאן סייעתא למאמר הסתם: "והיא שישבה על ביציה שלשה ימים".

א"ר אבון תיפתר וכו'. בא ר' אבון ודחה את הסייעתא של ר' מנא: תיפתר - כלומר, סיפא זו: "ואם מתה מושיבין אחרת תחתיה", בישבה מאליה בט"ו בניסן או ב"ד בו, ונמצא שאין מכאן שום ראיה שדרושים שלושה ימים לשם החזרתה.

ואמנם גם בסוגיית הבבלי (פסחים נה ע"ב) לא נזכר 'מעת לעת': "אמר רב הונא לא שנו אלא תוך שלשה למרדה דאכתי לא פרחי צימרא מינה ואחר שלשה לשיבתה דפסדא לה ביעי לגמרי אבל לאחר שלשה למרדה דפרח לה צימרא מינה ותוך שלשה לשיבתה דאכתי לא פסידי ביעי לגמרי לא מהדרין רבי אמי אמר אפילו תוך שלשה לשיבתה מהדרין" וכו'. ודברי ר' אבון בירושלמי, כדברי ר' אמי בבבלי, ו"להפסד מועט נמי חשו"61.

ולרמב"ם (הלכות יום טוב ח, כא) שיטה אחרת בדינים אלה. עיין שם ובנושאי הכלים⁶², ואני לא באתי אלא לפרש את שיטת הירושלמי.

לשון המועדים (א): אור לארבעה עשר

שמה יהודה פרידמן

לזכר תרצה ליפשיץ
האירה עולמה באור המאיר

[א]

הרבה קולמוסין נשתברו כדי להסביר מדוע, נוסף על מובנה הרגיל, המילה 'אור' משמשת כלשון התנאים גם בהוראה של 'ערב', 'לילה'¹, כפי ששינו למשל במשנה, ראש מסכת פסחים (א, א; ג):

אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר... ר' יהודה או' בודקים אור לארבעה עשר ובארבעה עשר בשחרית [ובשעת הביעור]. וחכמי אומ' לא בדק באור ארבעה עשר יכדוק בארבעה עשר, אם לא בדק בארבעה עשר יכדוק בתוך המועד...

לפי לשון המשנה משתמע בפשטות שאור לארבעה עשר קודם לארבעה עשר שחרית. אמור מעתה, אור לארבעה עשר הוא שעת ערב או שעת לילה. ומאליה מתעוררת שאלתנו דלעיל, על שום מה נקרא ערב או לילה 'אור' בביטוי הנידון?² כדי ליישב זאת ציינו החוקרים את המצאי בשפה הארמית שבה 'אורתא' משמשת גם כמובן של 'ערב'³, ומנגד; המילונים לארמית ציינו את המילה העברית 'אור' כאסמכתא ל'אורתא'. אולם אין בכוח הסתמכות הדדית זו ליישב את הקושיה היסודית, והיא במקומה עומדת.

- * עיקרי מחקר זה נאמרו בהרצאה שנישאה בפני מליאת האקדמיה ללשון העברית בשנת תשס"ב.
1 ח' אלבק סיכם: "אין ספק ש'אור' כלשון חכמים פירושו 'לילה'", מכוא למשנה, ירושלים - תל-אביב תשי"ט, עמ' 173, הע' 31.
2 "אור שהיא ערב אינה באה אלא בביטוי 'אור ליום פלוני'" (גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א, עמ' 120).
3 S. Mannes, *Ueber den Einfluss des Aramischen auf den Wortschatz der Mishnah*, Posen 1899, p. 15: "hängt jedenfalls zusammen mit aram".

61 בבלי פסחים הנ"ל (הע' 59).

62 וראה עוד דברי המאירי שציינתי לעיל (הע' 58).

במילון בן-יהודה העיר: "והוא אולי בלשון סגי נהור, וזה מטבע בפרט עמי המזרח לכנות דבר בהפכו"⁴. וכבר ר' יונה אבן ג'אנח בספר השורשים שלו נקט בשיטה זו: "...ויאר את הלילה ולילה אור בעדני שניהם הפך הענין הראשון (כלומר, הפך אור ממש. ש"פ), רצה לומר שהם מענין החשך כמו שאמרו במשנה אור [ל]ארבעה עשר"⁵. והביא אבן עזרא את דבריו (והזכירו בכינויו 'ר' מרינוס') והעיר עליהם (בפירושו לשמות יד, כ): "ואמר ר' מרינוס כי פי' ויאר את הלילה ויחשיך, וכמוהו ולילה אור בעדני, ובדברי חז"ל אור לארבעה עשר. והמפרש כזה השים חשך לאור, ואור לחשך, כי לא יתכן בכל לשון שיהי' פי' מלה אחת דבר והפכו, אם לא היה על דרך כנוי, כמו ברוך נבות אלהים... גם חז"ל אמרו אור לארבעה עשר לישנא מעליא הוא, והנה הוא כמו כנוי"⁶. באומר 'חז"ל אמרו' כוונתו לדברי הגמרא במסכת פסחים ג ע"א, ששואלת הגמרא בעקבות דברי התנא במשנה השונה 'אור לארבעה עשר', ולא שנה: לילי' ארבעה עשר: "ותנא דידן מאי טעמא לא קתני לילי'?", ומתוצת: "לישנא מעליא הוא דנקט!" והוא שעומד מאחורי השיטות הנ"ל.

כיצא בו הרמב"ם בפירושו המשניות לראש פסחים: "ונקרא הלילה אור כדרך שנקראין כמה דברים בהפכן, ועשה כן כדי לדבר בלשון נאה ומעולה, ולא תהא תחילת הספר בשם העדר מן ההעדרים, כלומר החושך" (מהד' קאפח עם המקור, עמ' קנט)⁸. וכבר כתב שד"ל: "אור לארבעה עשר, ומוזה בלשון תלמוד אורתא, וכן נגהי ארביסר (וכן נגה בלשון סור) כלם לדעתי על דרך סגי נהור נאמר, ונמשך המנהג הזה ממה שהיו קצת מן הגויים הקדמונים מאמינים בשתי רשויות, ומי שכרא אור לא ברא חשך, והיה אצלם החשך והלילה סימן האל הרע, על כן היו להם כדבר נתעב, כמו שהם אצלנו השטן ומלאך המות וסטרא אחרא, על כן קראו ללילה בשם אור ונגה, שהם סימן האל הטוב. והמנהג הזה אצלנו שלא נולד בקרב בני ישראל, נשתרבו גם בקהלנו ונשאר במשנה ובתלמוד"⁹.

4 עמ' 114. אין צורך בהשלמה [ל], ראה להלן.

5 מהד' ב"ז באכער, כרלין תשנ"ו, עמ' 17-18. וראה להלן, הע' 25.

6 ועיין W. Bacher, 'dans le sens d'obscurite', *Revue des études juives* 44, [1902], pp. 286-287: "Mais, pour ma part, je ne crois pas que cet emploi du sens inverse de אור soit nécessaire dans les deux passages".

7 על 'לילי', עיין ש' שרביט, 'שמות כפולי צורה', מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 352-354; מ' בראשר, 'לשון חכמים - דברי מבוא', מ' בראשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 662-663.

8 וכתב ח"י קהוט (לפי שיטתו שאור במוכן 'לילה' פרסית היא, ראה להלן, על יד הע' 53): "... ואם תקשה לומר למה לא רצה להתחיל תנא דמשנה ערב או ליל של ארבעה עשר י"ל (=יש לומר) שבוחר לשון ערומים (ע"י פסחים ג.) ודבר בלשון נקיה" וכי' (ערוך השלם, א, גיריורק תרל"ח, עמ' 263). בפירושו המשניות של בנעט לפסחים א, א (ברלין 1887) נקט שלוש אפשרויות: 1. כינוי כבבלי; 2. Dämmerlichts; 3. השערה ש'אור' מוסב על כוכב ערב, 'נגה' (עמ' 169).

9 אגרות שר"ל, חלק ראשון, פרועמישל תרמ"ב, עמ' 723.

על העמדה שהוא לשון סגי נהור העיר צרפתי:

ברור, שהלשון אינה יכולה לסבול הומונימיות כזאת, העשויה לכלכל את הבריות¹⁰, ואמנם במשנה (כמו בלשוננו היום) המלה אור במשמע "חושך" אינה משמשת אלא בצירוף הקבוע "אור ליום פלוני" - ובכל הקשר אחר אין אור אלא 'אור' ממש. ואפילו כך, אפשר לשאול, מדוע קיימה השפה הומונימיות מוזרה זו? נראה, שהדוברים מרגישים מעין חן מיוחד במשחק זה, בשימוש במלה לדבר ולהיפוכו, וכן זה הוא אשר קיים בלשון ימינו את הביטוי "אור ל' במשמעו הנהוג"¹¹.

להלן ננסה לעמוד על שורשי הצירוף 'אור לארבעה עשר' והדומים לו, ולעמוד על פשרו¹². לא נצמצם את דיונו למשמעויות היסודיות של המילים, אלא נביא בחשבון אף תהליכים של מעתקים סמנטיים ומושגי אסתטיקה אשר חברו יחדיו ביצירת הביטוי הפיוטי אשר לפנינו.

[ב]

נפתח בשאלות של נוסח. הצירוף בא שבע פעמים במשנה, והן מרוכזות בשלושה מקומות: זה של פסחים דלעיל, בכריתות ובעדיות. כבר מן המובאה של משנת פסחים לעיל, על פי כ"י קויפמן¹³, אנו רואים ששני סגנונות משמשים כאן בערבוביה: אור לארבעה עשר (במשנה א ובמשנה ג, דברי ר' יהודה), וכן אור ארבעה עשר (במשנה

10 ובאמת, עמדתו של נלדקה נראית תמוהה, בכך שכולל את 'אור', ו'אורתא' בין: "Wörter mit gegensinn". ראה: Th. Nöldeke, *Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1910, p. 83. E. Landau, *Die gegensinnigen Wörter im Alt- und Neuhebräischen sprachvergleichend dargestellt*, Berlin 1896, pp. 127-133 (הרכה מן הנתונים באותו חיבור אינו משכנע, או שמוסבר היום על פי תופעות לשוניות אחרות). ועיין ג' ארט, 'על "אור" שאינו מאיר בלשון המקרא', בית מקרא לג (תשמ"ט), עמ' 316-327, (ולדעתי לא הוכח שמוכן זה קיים במקרא).

11 גב"ע צרפתי, 'שורש אחד או מלה אחת לדבר ולהיפוכו', לשוננו לעם, כא (תשל"ל), עמ' 271.

12 בין החוקרים הנוצרים של המאות טז-יז נאמרו דעות אחדות. אנדריאס אוסיאנדר תלה את הביטוי בהדלקת נרות שבתחילת הלילה; אלפונס סלמרון ראה כאן היקש לשוני בין תחילת היום הטבעי בבוקר באור לבין תחילת היום ההלכתי; המילונאי יוהן בוקסדורף קישר את 'אורתא' לאור הכוכבים (דעותיהם צוינו אצל: G. Aicher, "im Sinne von 'Dunkelheit'", *Biblische Zeitschrift* 3 (1905), pp. 117-118.

13 שאר מובאות המשנה במאמר זה הן על פי כ"י קויפמן, כל עוד לא פורט אחרת. אף החטיבות האחרות של ספרות חז"ל מובאות כאן לפי עד הנוסח המוצג ב'מאגריס' של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ולפי סימוני ההתקנה הנהוגים במאגר מידע זה.

ג, דברי חכמים¹⁴, האחד עם תווית היחס ל- והאחד במבנה סמיכות רגיל¹⁵. ראשי עדי הנוסח האחרים¹⁶ גורסים ל- באופן אחיד בשתי המשניות. אף מצינו קטע גניזה¹⁷ הגורס ל- במשנה א וללא ל- במשנה ג¹⁸. כמה עדי נוסח של הבבלי גורסים בלא ל- במובאות ממשנה ג בדף ב ע"א-ע"ב¹⁹. תיעוד עקיף לגרסה ללא ל- אף במשנה א שרד בציון הפרק שבסופו, כגון בכתבי היד המעולים לבבלי פסחים ואטיקן 125: "הדרנא עלך אור ארבעה עשר"; כ"י מינכן 6: "הדרן עלך אור ארבעה עשר".

במקבילת המשנה שבראש פסחים הנמצאת בתוספתא פסחים א, א, (מהד' ליברמן עמ' 140) גורס קטע גניזה: "אור ארבעה עשר";²⁰ וכן במקבילתא דרבי שמעון בר יוחאי יב, יז: "ושמרתם את היום הזה שמריהו מלפניו <מאור ארבעה עשר> מכאן אמרו אור ארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר"²¹. למשנה ג מצאנו אף במקבילתה שבמכילתא דר' ישמעאל (מסכתא דפסחא [מהד' הורוויץ-רבין, עמ' 65]) את הצורה בלא ל-: "מיכן היה ר' יהוד' בן בתיר' או' בשלשה פרקים בודקין את החמץ, אור ארבעה עשר ובארבעה עשר שחרית ובשעת הביעור".

בספרי הראשונים כבר הגיהו סופרים ומדפיסים את הסגנון "אור ארבעה עשר" ועשאוהו "אור לארבעה עשר". אולם מהדירים דייקנים שמרו עליו, או לפחות הקיפו את הגהותיהם בסוגריים. בספר המפתח לרב נסים גאון: "ומפרש בפרק אור י"ד"²²; בפירושו רבינו חננאל מכתב יד: "אור ארבעה עשר"²³; בספר האורה המיוחס לרש"י (מהד' ש' בובר)²⁴: "אור ארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר"; בספר השורשים הנוכח: "כמו שאמרו במשנה אור [ל]ארבעה עשר"²⁵.

- 14 ועיין א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 220 [להלן: בנדויד].
15 ויש אף סגנון שלישי, לאור שמונים ואחד, כשל- עומדת בראש הצרף כולו, ומחוצה לו (ראה להלן).
16 כ"י פרמה, דה רוסי 138; כ"י קמברידג', מהדורת לו; דפוס נפולי, רנ"ב.
17 CUL T-S NS 329.738.
18 דברי ר' יהודה. בדברי חכמים יש השמטה.
19 כגון כ"י אוקספורד וכ"י ואטיקן 109. וכן במשנה בדף י ע"ב, כגון כ"י ואטיקן 125 המעולה (ואף בדפוסים; וראה גמרא שלמה, באור נוסחאות, עמ' ג).
20 TS E2. 139.
21 במהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 22, על פי הכאתו במדרש הגדול; אישור לשחזור, והגרסה בלא ל- נמצאת במובאות בהלכות גדולות, מהד' ז' הילדסהיימר, ח"א, ירושלים תשל"ב, עמ' 270.
22 מהד' י' גולדנטל, וין 1847, כד ע"ב.
23 פירוש רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד, פסחים, מהד' ד' מצגר ואחרים, ירושלים תשנ"א, עמ' א, והע' 1.
24 חלק ב, לבוב תרס"ה, עמ' 183.
25 מהד' ב"ז באכער (לעיל, הע' 5).

החלפת הגרסאות נעוצה בעיקר בהגהתו של רש"י הגורסת "אור לארבעה עשר", בלמ"ד דווקא²⁶. אולם יש עדות להישרדות הגרסאות האחרות בספרים שלפני הראשונים, כגון בדברי הר"ן על הרי"ף, ריש פסחים: "ולא שני לן פירושא דלישנא אי תנינן אור לי"ד אי נמי לאור י"ד אי נמי אור י"ד"²⁷.
כעת נעבור לבחון את השימוש בצירוף זה במשנת כריתות עם מקבילותיה בתוספתא ובספרא.

תוספתא כריתות א, ט (מהד' ליברמן עמ' 561)	משנה כריתות א, ו	ספרא שרצים יא, ד (נט ע"א)
המפלת בתוך מלאת פטורה מכלום. מודים בית שמאי ובית הלל ברואה אור שמנים ואחד שדמיה טמאין. והמפלת שמנים ואחד תהא חייבת בקרבן.	המפלת אור לשמונים ואחד. בית שמי פוטרין מן הק(ו)רבן. בית הלל מחייבין.	"לכן". לחייב על כל בן ובן. "לבת". לחייב (ל) על כל בת ובת. כשהוא או'. "או לבת". להביא את המפלת אור לשמונים ואחד. שתהא חייבת בקורבן. דברי בית הילל. שביית שמי פוטרין מן הקורבן.
אמרו בית הלל לבית שמי. אי אתם מודים ברואה אור שמנים ואחד שדמיה טמאין. והמפלת שמנים ואחד תהא חייבת בקרבן. מה לי בין יום ולילה ובין דם ללידה.	אמרו בית הלל לבית שמי. מה שנה אור לשמונים ואחד מיום שמונים ואחד. אם שווה לו לטומאה לא ישווה לו לק(ו)רבן.	אמרו בית הילל לבית שמי. אי אתם מודין לנו ברואה אור לשמונים ואחד. שתהא טמאה. אמרו להם בית שמי. אבל... אמרו להם בית הילל. "מה שנה אור לשמונים ואחד מיום שמונים ואחד. אם שווה לו לטומאה. לא ישווה לו לקורבן.

26 ראה להלן, בנספח ב.

27 וכן גייגר (A. Geiger, 'Thalmudische Grammatik und Lexicographie'), Zeitschrift der deutschen morgenländische Gesellschaft 12 [1858], p. 365 כחב: "entweder durch ל oder durch den st. constr. Verbunden.

תוספתא כריתות א, ט
(מהד' ליברמן עמ' 561)

אמרו להן בית שמיי. לא. אם אמרתם ביום שראוי להבאת קרבן תאמרו בלילה שאין ראוי להבאת קרבן. כלפי דמים שאמרתם. הפריש בין דם ללידה. שהרואה בתוך מלאת דמיה! טמאין! והמפלת בתוך מלאת דמיה טמאין. והמפלת בתוך מלאת פטורה מכלום.

אמרו להן בית הלל. הרי המפלת ליום שמונים ואחד שחל להיות בשבת תוכיח. שלא יצאת בשעה שראויה להביא בה קרבן. והוא יוכיח המפלת לאור שמונים ואחד של כל ימות השנה. שכן יצאת בשעה שראויה להביא קרבן. חייבת בקרבן.

אמרו להן בית שמיי. לא. אם אמרתם במפלת ליום שמונים ואחד של כל ימות השנה! שהוא מצטרף עם היום הבא אחריו. שאף-על-פי שאין ראוי לקרבן יחיד ראוי ציבור. תאמרו במפלת לאור שמנים ואחד ראוי לא לקרבן יחיד ולא לקרבן ציבור.

משנה כריתות א, ו

אמרו להם בית שמי. לא. אם אמרתם במפלת יום שמונים ואחד שכן יצא בשעה שהיא ראוייה להביא בה ק(ו)רבן. תאמרו במפלת או(ו)רבן לשמונים ואח(ו)ד(ו) שלא יצא בשעה שהיא ראוייה להביא בה ק(ו)רבן.

אמרו להן בית הלל. והרי המפלת יום שמונים ואחד [שחל להיות בשבת תוכיח. שלא יצא בשעה שהיא ראוייה להביא בה ק(ו)רבן וחייבת בק(ו)רבן.

אמרו להן בית שמי. לא. אם אמרתם במפלת יום שמונים ואחד חל להיות בשבת שאף-על-פי שאינו ראוי לק(ו)רבן יחיד ראוי לק(ו)רבן ציבור. תאמרו במפלת אור לשמונים ואחד שאין הלילה ראוי לא לק(ו)רבן יחיד ולא לקרבן ציבור.

ספרא שרצים יא, ד
(נט ע"א)

אמר להם בית שמאי. לא. אם אמרתם במפלת יום שמונים ואחד. שכן יצא לשעה שהיא ראוייה להביא בה קורבן. תאמרו במפלת אור לשמונים ואחד. שלא יצא לשעה שהיא ראוייה להביא בה קורבן"

אמרו להם בית הלל. והרי המפלת יום שמונים ואחד שחל להיות בשבת תוכיח. שלא יצא לשעה שהיא ראוייה להביא בה קרבן. וחייבת בקורבן"

"אמרו להם בית שמאי. לא. [אם] אמרתם במפלת יום שמונים ואחד שחל להיות בשבת. שאף-על-פי שאינו ראוי לקורבן יחיד ראוי לקורבן ציבור. תאמרו במפלת אור לשמונים [ואחד]. שאין הלילה ראוי לא לקורבן יחיד ולא לקורבן ציבור..."

תוספתא כריתות א, ט
(מהד' ליברמן עמ' 561)

אמרו להן בית הלל. הרי אמרתם. הלילה מצטרף עם היום הבא אחריו. כשם שחייבת ליום שמונים ואחד כך תהא חייבת לאור שמונים ואחד. ואל יוכיח יום שמונים ושנים. שיצאת בשעה שראויה להביא בה קרבן.

ספרא שרצים יא, ד
(נט ע"ב)

אמרו להם בית הלל. כשהוא או'. "או לבת". להביא את המפלת אור לשמונים ואחד. שתהא חייבת בקורבן.

הן כתבי היד של המשנה (כ"י קויפמן וכ"י פרמה ודפוס ראשון) הן כ"י ואטיקן 66 של הספרא מנסחים 'אור לשמונים ואחד'; אולם במשנה בכ"י קמברידג' ללא ל-, וכן באחת ההיקרויות שם בקטע Bod. 2862: 'אור שמונים ואחד'. גם בכ"י וינה של התוספתא 'אור שמנים ואחד' או 'לאור שמנים ואחד'. אף במשנה שבבבלי ובמובאות ממנה (פסחים ג ע"א, כריתות ב ע"א)²⁸ ובכרייתא בבבלי כריתות ח ע"א לרוב בלא ל-. הרישא של משנת כריתות באה אף בעדויות ד, י: "המפלת אור לשמונים ואחד. בית שמי פוטרין מן הקרבן ובית הלל מחייבין". כך בכ"י קויפמן, וכן בכ"י קמברידג'. אולם בדפוס ראשון: 'לאור שמונים ואחד'. הגרסה בלא ל- שרדה בכ"י פרמה: 'אור שמנים ואחד'.

עד כאן הדגמנו מתוך הלכות המשנה ומקבילותיהן בשאר החטיבות של דברי התנאים. להלן מקורות נוספים מחטיבות אחרות של לשון התנאים אשר אין כיוצא בהן במשנה²⁹:

1. ד"א. מה ת"ל "עד בקר". מגיד שאינו נשרף אלא אור ששה-עשר... אלא אם חל אור ששה עשר להיות בשבת מגיד שאינו נשרף אלא אור שבעה עשר (מכילתא, מס' דפסחא [מהד' הורוויץ-רבין, עמ' 22]).
2. חנניה בן כינאי או'. "בין הערכים". בין שתי הערכים. בין אור ארבעה-עשר לאור י"ה ויום ולילה באמצע (מכילתא דרשב"י לשמות יב, ו [מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 12]).

28 בקטע F2 (2).60 (משנה בבבלי לפני הפרק) באים שני הסגנונות.

29 והשווה מדרש זוטא שיר השירים א, ד (מהד' בוכר, עמ' 11): "... כך היה משה מושך חכמה, שהוא אומר עליו לשלשה לילות, מיום שעלה משה להר נבו השמיע כל המדרש וכל ההלכות ויש אומרים לשלש שעות אור ליום שמת בו".

3. מקום שנהגו לעשות מלאכה במחובר לקרקע עד חצות עושין. מקום שנהגו שלא לעשות אין עושין. מאימתי ארבעה-עשר אסור במלאכה. ר' ליעזר בן יעקב אומ'. מאור ארבעה-עשר. ר' יהודה אומ'. משתנן החמה. אמ' ר' ליעזר בן יעקב. היכן מצינו יום שמקצתו אסור בעשיית מלאכה ומקצתו מותר. אמ' לו ר' יהודה. הוא יוכיח על עצמו. שמקצתו אסור בחמץ ומקצתו מותר (תוספתא פסחים ג, יח [מהד' ליברמן, עמ' 155-156])³⁰.

4. יכול יאכל לאור השלישי. ודין הוא. זבחים (ה)נאכלין ליום אחד. זבחים (ה)נאכלין לשני ימים. מה נאכלין ליום אחד לילו אחריו. אף הנאכלין לשני ימים יהא לילו אחריו. תל' לו'. "עד יום". עד יום הוא נאכל. אינו נאכל לאור השלישי (ספרא, צו, ז, לכתוב בויקרא ז, טז-יח [מהד' וייס לה ע"ד]).

בקרוב הנאכל לשני ימים, 'לאור השלישי' נועד לתאר את האפשרות שייאכל לא רק ביום, אלא אף בלילו אחריו, וזהו 'לאור השלישי'.

5. ברביעי "ויגד למלך מצרים כי ברח העם". בחמישי ובשישי ורפו מצרים אחריהם. אור שביעי ירדו לים "ויהי הענן והחושך". לשחרית אמרו שירה "אז ישיר משה". ויום רביעי היה. ויום טוב האחרון של פסח היה (סדר עולם, פ"ה, מהד' מיליקובסקי, עמ' 244).

מדובר כאן בליל שביעי של פסח, עם חשכה, כפי שדרשו מן 'ויהי הענן והחושך'³¹, והוא הנקרא כאן 'אור שביעי'³².

6. תוספתא מגילה ג, טו
(מהד' ליברמן, עמ' 357)
תוספתא ראש השנה א, יז
(מהד' ליברמן, עמ' 310)

אימתי מסיאין על החדש. לאור עיבורו.
תנו רבנן אין משיאין משואות אלא על חדש שנראה בזמנו לקדשו, ואימתי משיאין לאור עיבורו.

30 וכן במקבילה בבבלי פסחים ב ע"ב, כ"י אוקספורד (366) Opp. add fol. 23
31 בפירוש רש"י לסוטה יב ע"ב (ד"ה 'שירה'): "שירה על הים בכ"א בניסן נאמרה כדנתיא בסדר עולם... אור שביעי ירדו לים שנאמר ויאר את הלילה, לשחרית אמרו שירה ויום שביעי היה ויו"ט אחרון של פסח היה."
32 במהד' מיליקובסקי על אתר ציין כי גרסה כ"י אוקספורד Bodl. Opp.317: 'לשביעי'.

היו משיאין את המשואות כשראש חודש חל בזמנו, ביום ל' לחודש היוצא, והיו משיאין בלילה, במוצאי ראש חודש, ליל ל"א, והוא הנקרא כאן 'לאור עיבורו'³³. 'עיבורו' הוא יום ל"א³⁴, ו'לאור עיבורו' הוא בלילה, והוא 'לילי עיבורו' שבירושלמי. הסגנון 'לילי עיבורו' שבירושלמי עניינו פירוש והבהרה (כלשון משנת ראש השנה ב, ח)³⁵ הבאה להחליף את הסגנון הסתום יותר: 'לאור עיבורו'.

7.

ירושלמי כתובות פ"א ה"א (כד ע"ד)	בראשית רבה, ח (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 66)
בתולה נישאת ביום הרביעי כול'. בר קפרא אמ'. מפני שכת' ב(ו)[ה] ברכה. והלא אין כת' ברכה אלא בחמישי ובשישי בלבד. בחמישי בעופות ובדגים. בשישי באדם וחוה. אמ' ר' יוסי. טעמ' דבר קפרא רביעי אור חמישי אור שישי.	ויברך אתם אלהים תמן תנינן בתולה נישאת ביום הרביעי ואלמנה ביום החמישי, למה לפי שכתוב בהן ברכה, והלא אין כת' ברכה אלא בה' ובו', בר קפרא אמר רביעי אור לחמישי וחמישי אור לשישי.

8. אור יום הכפורים מתפלל שבע ומתודה, שחרית מתפלל שבע ומתודה...
בריייתא זו באה בבבלי בשלושה מקומות: פסחים ג ע"א, יומא פז ע"ב וגידה ח ע"ב³⁶. מן הלשון 'מתפלל שבע' יוצא שהתפילה של 'אור יום הכפורים' שמדובר בה כאן היא תפילת ערבית³⁷. הסגנון 'אור יום הכפורים' הוא הרווח בעדי הנוסח של שלושת המקומות³⁸, וכן בראשונים. אולם בדפוסים למסכת פסחים (דפוס וינציה וממשיכיו):

33 והשווה 'לאור עיבורו' בבבלי סנהדרין ע ע"ב; 'או לאור עיבורו', ערכין ט ע"א (בתוספתא ערכין א, יא [מהד' צוקרמנדל, עמ' 544]: 'וביום עיבורו'), ושם בגמרא: "הא זימנין דמשכת לאור אור עיבורו... והא הוה לאור אור עיבורו".
34 וליל עיבורו הוא ליל ל"א. וראה י"ג אפשטיין, מכוא לנוסח המשנה, ירושלים-תל-אביב תשכ"ד, עמ' 372; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ראש השנה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 1031. במשנת ראש השנה, ב, ח: "ועוד באו שנים ואמרו. ראינוהו בזמנו. ובלילה בעיבורו לא נראה." ובלילה בעיבורו' שבכ"י קויפמן, כן הוא בכ"י פרמה, ובמשניות שבירושלמי, כ"י ליידין. אבל בכ"י קמברידג' (מהדורת לו) ובדפוס תראשון: 'ובלילי עיבורו'. וכן הוא (ובלילי עיבורו), במשניות עם פירוש הרמב"ם, 'מהד' קאפח (עם מקור), עמ' שכ.
35 ראה בהערה הקודמת.
36 והובאה לעיל מיומא, כ"י מינכן 6.
37 בתוספתא (יומא ד, יד [מהד' ליברמן, עמ' 254]): "מצות וירוי ערב יום הכפורים עם חשיכה", אבל ממשיכה התוספתא ומפרטת שם שיש להודות פעמיים עוד לפני תפילת ערבית (לפני האוכל לאחריו). וראה תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 829-830.
38 דקדוקי סופרים לפסחים, עמ' 5, אות ח; גמרא שלמה, שם.

'אור של יום הכיפורים', וכן בכ"י ואטיקן 134: "אור של יום הכיפורים". גרסתו של כתב יד זה מאוחרת על פי רוב, ותכופות היא קרובה מאד לגרסת הדפוס. דומה אפוא שיש כאן ניסיון מאוחר (בדומה לניסיונות אחרים שנעמד עליהם) להסביר וליישב את הסגנון הסתום 'אור יום פלוני', בלא ל-. וכאן, לא ניסחו ל- אלא 'של'. זהו אם כן סגנון רביעי, אלא שלא מצאנו כיוצא בו בחטיכות התנאים, ויש לשייך אותו לשלבים מאוחרים מאד של מסירת נוסח הבבלי למסכת פסחים.

התפתחות חילופי הגרסה

החילופים שבין המקבילות וכן אלה שבין עדי הנוסח של כל מקור ומקור רומזים על כך שלפנינו שינויי עריכה שנועדו לשכלל ולהבהיר. דומה שהסגנון 'אור ארבעה עשר' הסתום הוא מקורי. הקדמת ל- לתיבת 'אור' מסייעת בשילוב הביטוי במשפט כל שהוא³⁹, ואף שימוש זה הוא מקורי, והוא שרד במקורות הואיל והוא מועיל להבנת המשפט. מכל מקום העברת הל"ד לעמוד בין 'אור' לבין 'ארבעה עשר' באה ליישב את הביטוי עצמו, ולרמוז לכך שמדובר בערב שלפני ארבעה עשר. לדעתנו צורה זו משקפת את השלב האחרון של פיתוח הביטוי, והיא נעשתה לצורה הרווחת והמועדפת. יש לציין כי כבר הראשונים עסקו בסגנונות השונים וניסו להכריע ביניהם. רש"י הגיה במשנת ריש פסחים: "אור לארבעה עשר גרסינן". ובדף ג ע"א, למקבילת הבבלי של ספרא דלעיל (מספר 4), הגיה: "אור לשלישי... הכא נמי גרסינן אור לשלישי"⁴⁰.

[ג]

החקירה הראשונה למשמעות הביטוי הנידון היא הסוגיה המפורסמת בריש פסחים הפותחת במילים 'מאי אור':

39 כדברי אפשטיין על מילת היחס למ"ד בצירוף 'לאור': "אבל ל' זו היא ל' הזמן שהמעשה חל בו, ותלוי בפעל, וכן 'לימים עוד שבעה אנכי ממטיר' (בראשית ז, ד) (מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 147). בספרא שהובא לעיל, "אינו נאכל לאור השלישי". האם ל' כאן נובעת מן הביטוי 'נאכל ל-', או נאמר שהיא ל' של 'לאור'? דעתנו היא כאפשרות השנייה, שהרי 'נאכל ל-' הכוונה 'להקופה' ('נאכלין ליום אחד' שם), אבל 'נאכל לאור שלישי' פירושו נאכל באור שלישי או עד אור שלישי. אמור מכאן, ל' זו מן הביטוי עצמו. ואילו במשנה מנחות יא, ז: "שעיר של יום הכפורים נאכל לערב", עוד שם וכיו"ב פעמים רבות, דומה שהוא לשון מיוחד: 'לערב' = בערב, כבד"ה"א א, כג: "ולעמד בבקר בבקר להדות ולהלל לה' וכן לערב".

40 עיין להלן בנספח ב, על רש"י ושיטות הראשונים, וראה אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 147. בספר ציון לנפש חיה (צל"ח) לפסחים ג ע"ב על הסגנון בלי למ"ד: "דבכל הני צריך להוסיף למ"ד", ועיין מה שנשא ונתן בעניין שם, עד שכתב: "לפי שתיבת אור איננו נסמך מה שא"כ (=מה שאין כן) תיבת ליל" וכר".

מאי אור? רב הונא אמר נגהי, ורב יהודה אמר לילי. קא סלקא דעתך דמאן דאמר נגהי נגהי ממש, ומאן דאמר לילי לילי ממש.

ולאחר סוגיה שקולה ומשוכללת מבחינת צורה ומבנה, המביאה שבע ראיות מלשון מקרא (במונח ההצעה 'מיתבי'!), וכנגדן שבע מלשון חכמים⁴¹, מסיק התלמוד:

אלא: בין רב הונא ובין רב יהודה, דכולי עלמא אור אורתא הוא. ולא פליגי, מר כי אתריה ומר כי אתריה. באתריה דרב הונא קרו נגהי, ובאתריה דרב יהודה קרו לילי.

הרי לפי בעל הסוגיה אין כאן מחלוקת כלל. בין מי שאמר נגהי ובין מי שאמר לילי, כוונתם לומר, שפירוש אור במשנתנו [ובכיו"ב] הוא חד-משמעי: ערב, ואין בין רב הונא ורב יהודה אלא שינויי לשון בלבד, איש איש על פי מקומו.

[ד]

"ויאמר משה כה אמר ה' כחצת הלילה אני יוצא בתוך מצרים" (שמות יא, ד). על פסוק זה נאמר: "רב אשי אמר אורתא דתליסר נגהי ארכסר הוה קאי"⁴², והכי קאמר משה לישראל, אמר הקב"ה, למחר כחצות הלילה כי האידנא, אני יוצא בתוך מצרים" (ברכות ד ע"א). על פי דרשה זו, כ' הדמיון שבדברי משה לפי רב אשי, 'כחצות', אינה רומזת על ספק, אלא על דיוק רב: כחצות זו בלילה שבין י"ג ל"ד, כך יהיה מחר בלילה שבין י"ד לט"ו בדיוק.

סגנון זה של 'אורתא... נגהי' חוזר בבבלי כמה פעמים, ומהן במקומות שדרוש בהם דיוק בקביעת הזמן.

תנו רבנן: הרואה חמה בתקופתה... ואימת הוי? אמר אביי כל עשרים ושמונה שנין, והדר מחזור ונפלה תקופת ניסן בשבתאי באורתא דתלת נגהי ארבע (ברכות נט ע"ב).

רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע אכלי חדש באורתא דשיתסר נגהי שבסר... ורבנן דבי רב אשי אכלו בצפרא דשבסר... אמר רבינא, אמרה לי אס: אבוך לא הוה אכיל חדש אלא באורתא דשבסר נגהי תמניסר... (מנחות סח ע"ב).

41 ראה רא"ש רוזנטל, תלמוד בבלי, מסכת פסחים, כתב-יד ששון-לונצר ומקומו במסורת הנוסח, לונדון תשמ"ה, עמ' 7-17. ועיין מה שהבאתי במאמר 'מבנה ספרותי בסוגיות הבבלי', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ג (תשל"ז), עמ' 402.

42 אורתא וכו'. כן הוא בדפוס שונצינו, וכן נראה עיקר הגרסה על פי כתבי היד וקטעי הגניזה. בכ"י פירצנה במקום אורתא: 'בפלגא דאורתא', וכן בדפוס ויניציא (ואילך): 'בפלגא אורתא'. הוסיפו 'פלגא' מתוך הרגלם לפרש סגנון זה על תחילת הלילה דווקא.

כיוצא בו כך גם בהקשר של בדיקת חמץ, הנקרא במשנתנו 'אור ארבעה עשר':
"אמר אביי, הילכך האי צורבא מרבנן לא לפתח בעידניה באורתא דתליסר דנגהי⁴³
ארבסר, דלמא משכא ליה שמעתיה ואחי לאימונעי ממצוה" (פסחים ד ע"א)⁴⁴.

רש"י פירש את לשון 'נגהי' בביטוי הסטראוטיפי הזה כלילה, ובזאת הושפע בוודאי
ממסקנת הסוגיה בפסחים – "אור אורתא [-לילה] הוא... באתריה דרב הונא קרו נגהי"
ובסוגיה במסכת ברכות נט ע"ב הנ"ל פירש: "באורתא דלתת נגהי ארבע, שהעריב
שמשו של שלישי בשבת ויתחיל ליל רביעי. נגהי – ליל, כדאמר בפסחים בשמעתא
קמייתא (ג ע"א) דאיכא דוכתא דקרו ללילה נגהי"⁴⁵. כיוצא בפירוש זה של רש"י אף
המילונים פותרים את 'נגהי' שבביטויים הללו במשמע 'לילה', 'חלק מן הלילה', ואפילו
'ערב'⁴⁶. גם חוקרי הספרות התלמודית פירשו 'נגהי' שבהקשר הנ"ל, החוזר כמה פעמים
בתלמוד כ'חלק מן הלילה', או 'ערב' דווקא. למשל בסיכומו של י"נ אפשטיין לענין זה:
"התחלת היום, לרבות התחלתו מליל שקדם לו, נקרא אפוא 'נגהי'⁴⁷; א"ש רוזנטל
כתב: "ודווקא שימוש זה – 'נגהי' – 'אורתא' – הוא שנוהג בארמית של התלמוד
הבבלי; כגון: באורתא דתלתא נגהי ארבעה, וכיו"ב"⁴⁸. תפיסה זו של החוקרים ראה
אפוא את שתי המילים 'אורתא' ו'נגהי' שבביטוי הנדון במשמעות של 'לילה', 'לילה'.
'אורתא דתלתא' הוא הלילה של מוצאי שלישי, ו'נגהי ארבעה' הוא ליל תחילת רביעי,
והן לשונות נדרפות ('אורתא', 'נגהי'), המכוונות שתיהן לאותה שעת ערב בראשית
הלילה, ברגעים שבהם מתחלף התאריך⁴⁹.

יחד עם זאת, לית מאן דפליג שעיקר משמע 'נגהי' הוא 'אור', 'בוקר', וכ'נגה' העברי⁵⁰.
אילו באנו לפרש את הביטוי הנזכר בלא תלות בפירוש רש"י ומסקנת הסוגיה בריש פסחים,

43 בכתבי יד: נגהי (ב' נאה, גמרא שלמה, חלק ראשון, ירושלים תש"כ).

44 ופירש רש"י בד"ה 'באורתא': "דתליסר נגהי ארבסר, לילי יציאת שלשה עשר שהוא כניסת
ארבעה עשר והוא ליל בדיקת חמץ".

45 ועוד, השווה בהערה הקודמת.

46 במילונו של לוי: die letzte Zeit der Nacht; במילונו של M. Jastrow, A Dictionary
of the Targumim, The Talmud Baveli, Yerushalmi and the Midrashic Literature,
New York 1975: the breaking in of the night, the beginning of the calendar
M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish day, evening (עמ' 873); במילונו של
Babylonian Aramaic, Ramat-Gan 2002: portion of the night.

47 מבואות לספרות האמוראים, עמ' 150. ההדגשה שלי, ובמקור הדגשות אחרות. מהקשר
דבריו של אפשטיין אין ספק שהוא מבין שיש שימוש בביטוי הנדון במילה שמובנה 'לילה'.
שם, עמ' 16.

49 בנעט, בעוד שגם הוא מפרש 'נגהי' = 'לילה', מצא דרך ליישם את שתי הלשונות על זמנים
שונים: die schon zur Nacht, נגהא die noch zum Tage, אורתא Es scheint, dass אורתא
gehörende Hälftedes Abends bezeichnet.

50 לוי: die Lichtzeit; יאסטרוב: light, morning; סוקולוף בכלית: break of day.

דומה שיש להעדיף כאן את המובן הרגיל של נגהי, 'אור בוקר'. התקופה שאליה מכוונים
המקורות הללו היא כל הלילה, כפי שמחויב מכמה מן ההקשרים שהוזכרו למעלה,
ותקופה זו של לילה מתוארת על פי תיחומה בין שני גבולותיה: הערב של מוצאי שלישי,
והנץ אורו של רביעי. אמור מעתה, "נגהי" אינה מכוונת ללילה, אלא לאור השחר.

החוקרים הסמיכו את שיטתם ש'נגהי' פירושה 'לילה' בסורית, אל הדעה שאף שם
מילה זו יכולה לשאת שתי משמעויות: משמעות עיקרית 'בוקר' ומשמעות אחרת של
'לילה'⁵¹. וכתב רוזנטל: "ונגהא' הסורי משמש דווקא במשמעות: ... 'עלות השחר', 'אור
הבוקר', 'בוקר', בלבד... ואילו 'נגה'... גם הוא שמועו: 'עלות השחר', 'בוקר'; אבל אף
'דמדומי חמה', 'עתותי ערב', 'ירמשא'⁵². וכשיטה זו כתב אפשטיין, וכך מקובל בספרות
המחקר, כפי שנפרט.

כדי לתמוך את הבנת אורתא במשמע 'ערב', כתב ח"י קוהוט בערוך השלם (ערך
אר): "...ענינו לילה הוא, והעד נגה בל"ס [-בלשון סורית] שהוראתה אור יום וגם חשכת
לילה... נגה... מהוראתה כמו שכתבנו שענינה בל"ס לילה ונשף יום כמו נגהא בארמית
(דניאל ו, כ) ליני הלילה (רות ג, יג) העתיקה הפשיטה בותי עד נגה"⁵³. אבל בדבריו
האחרונים לא דק, שהרי בדניאל ו, כ: "באדין מלכא בשפרפרא יקום בנגהא ובהתבהלה
לגבא די אריותא אזל", בנגהא פירושה 'באור הבוקר' דווקא⁵⁴ (ואף סביר לחשוב כי
זוהי גלוסה ל"בשפרפרא", הקודמת לה בפסוק שאף היא עניינה כן). וכן בתרגום ליליני
הלילה 'שהביא, ברור ש"עד נגה" פירושו 'עד בוקר'. קוהוט ואחרים אף ביקשו למצוא
בפועל נגה (פָעַל) במובן 'אחר', התאחר' שימוש המבוסס על נגה במשמע 'העריב
שמשו'. אבל מסתבר שיש לגזור גם שימוש זה מן המובן 'עלה השחר'⁵⁵.

גם רוב האסמכתות מן הסורית למובן 'ערב' צריכות עיון חוזר, ולמעשה רחוקות הן
מלהוכיח כי אכן זהו משמע מילונאי של ממש, קבוע ועומד. אמנם המילונים מתעדים
'לנגהא' במובן vespera prima הנקראת גם 'לרמשא', כלומר, תפילת הערב. אולם
בשאר ההיקרויות נדרשת בדיקה מחדש, ואף זו זקוקה בירור.

אפשטיין פתח את דיונו בתרגום הפשיטתא ללוקס כג, נד: **הַלַּיְלָה**
בְּחַבְלֵי מַחְלָה הַצְּבָאָה לַמַּחְלָה הַיּוֹמָה עֲרוּבְתָא הוּת וּשְׁבַחַתָּא
נְגָהָא⁵⁶ הוּת". במקור היווני **κατασπασεως ην ημερα και** ובתרגומו של פרנץ

51 אפשטיין מבואות לספרות האמוראים. והשווה G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, I/2, Güterslow 1928, p. 641.

52 עמ' 16.

53 קוהוט, א, עמ' 263; ובקצרה, בנעט.

54 גייגר (לעיל הע' 27): "Der König stand auf in der Dämmerung mit Tagesanbruch".

55 ראה להלן בנספח א.

56 כן הוא גם בסורית שבהקסאגלוטה, באל"ף בסוף. אולם לפי ערכו של פיין סמית יהיה
התעתיק: נגהת, בתי"ו.

צאת הכוכבים⁶⁶. אפשטיין הביא את סדר התפילות "אצל המרוניטים: נגהא *vespera prima*, רמשא - *vespera secunda*, לילא - *nox*, צפרא - *aurora*"⁶⁷. מנהג אחר לסדר התפילות מובא בערך של פיין סמית, ואפשר לסכמו כך: (1) 'לנגה' היינו 'רמשא'. (2) 'לסותרא'⁶⁸. (3) 'דיליאי'. (4) 'לצפרא'. (5) 'לתלת שעין'. (6) 'לפלגיה דיומא' היינו 'לשת שעין'. (7) 'לתשע שעין'. שני המנהגים הללו צפופי תפילה הם, וסביר מאד להניח בנוגע לשניהם שהקפידו לומר 'נגה' בטרם העלם אור היום⁶⁹, כשאחריה יש עוד תפילה החוצצת בינה לבין תפילת הלילה! סמי אפוא משמות התפילה בסורית ראה והיא אמורה להיות הראיה העיקרית - ש'נגה' - 'ערב'.

דומני ש'נגה' בסורית שימשה גם במשמע כללי של 'תפילה'⁷⁰. *הַגְּמָה דְּנְגָה* - "ad vesperas"; "at vespers". אם הנחה זו נכונה⁷¹, יש מקום להערה נוספת. *vespera* ברומית עיקר משמעה 'ערב' 'עתותי ערב', ומתוך משמע זה נעשתה שם לתפילת הערב או גם לתפילות אחרות. אבל לא נוכל להקיש מכאן ל'נגה' בסורית (אם

להתחיל בסעודת ראש חודש 'עד דו איממא' (ירושלמי ראש השנה פ"ד ה"ד [נט ע"ג]; תענית פ"ד ה"ג [סח ע"ב]); "מן המנחה ולמעלה, עד שתשקע החמה" (מסכת סופרים יט, ז [מהד' היגער, עמ' 330]). ראה ש' ליברמן, תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 104-102 [מחקרים בתורת ארץ ישראל בעריכת ד' רוזנטל, עמ' 205-207]; אפשטיין בתרביץ שם, עמ' 263-264 [מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 297-298]; הג"ל, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 372; תוספתא כפשוטה, מגילה, 1185-1186.

65 כלומר, שנאמרת בכיאת שמשו, אבל קודם לביאת אורו, כלשון הסוגיה בברכות ב ע"ב, וכגרת קטעי הגניזה והגאונים, ש'ביאת שמשו' פירושה שקיעת החמה, ו'ביאת אורי' פירושה שקיעת האור האחרון של היום, דהיינו צאת הכוכבים. ראה ד' בויראין, 'ללקסיקון התלמודי IV, תעודה, ו (תשמ"ח), עמ' 69-73; מ' כנוביץ, פירוש בבלי ברכות פרק ראשון, האיגוד לפרשנות התלמוד, הסוגיה השניה [ב ע"א-ע"ב]. בדרך זו נקראת התפילה הנ"ל של 'נגהא', שהיא נאמרת אחרי שקיעת השמש, אבל לפני שקיעתו של אור יום.

66 ואם תרצה, בשעת הופעת כוכב נוגה (הנקראת כך גם בסורית, 'נוגהא'), הוא כוכב הערב המופיע לפני החושך. והשווה רומית *vesper = the evening star*.

67 עמ' 150.

68 על שם אמירת תהלים צ, א: "ישב כסתר עליון".

69 = בטרם ביאת אורו, ראה לעיל. ויש להשוות "עם השמש" (שבת א, ח) כמובן "מבעוד יום" (לעיל שם). רש"י פירש: "עם השמש בעוד השמש זורחת"; ברטנורא: "בעוד שהחמה על הארץ קודם שתשקע".

70 רוזנטל רשם: "נגה דשבתא" - 'ערב שבת עם חשכה' (עמ' 16, הע' 53). יש להבהיר שביטוי זה אינו לשון של זמן, בערב עם חשכה, אלא לשון שם התפילה. היא מובאת באוצר פיין סמית - בתת-ערך *vespera prima* ובמילון של פיין סמית עם ההסבר *Sabbath vespers*. אין בלשון זו אפוא משום סמך ל'נגה' במשמעות 'אורתא', 'ערב'.

71 ויש להשוות *רמשא*, קיצור של *רמשא דרמשא דרמשא* 'השמשתא דרמשא' (ראה מילון פיין סמית, עמ' 544).

אמנם היא משמשת כשם כללי לתפילה), ולטעון שמשמעה השורשית הוא 'ערב' או 'חשך'. אדרבה, האטימולוגיה שלה קשורה ב'אור', 'בוקר', וכשכאה לסמן את תפילת הערב, גם בזאת לא באה אלא מתוך משמעה הראשון: אור!

גם מבין המובאות מן הטקסטים הסוריים הדומות לביטוי התלמודי הנדון יש לדעתנו המחזקות דווקא את הפירוש ש'נגה' בביטויים הללו מציין בוקר ולא ערב. לדוגמה *לילא הגמא אללא כצבא* 'לילא דנגה תלת בשבא'⁷². אמנם לשיטת החוקרים הנ"ל שפירשו בצירוף התלמודי שגם אורתא וגם נגהי מוסכות על הערב, יתפרשו ההיקריות מן הסורית שגם לילא וגם נגה מוסכות על כניסת הלילה בערב, והוא הנקרא 'תלת בשבא'. אבל כבר ראינו ש'נגה' במובן 'ערב' אינו קיים בשפה זו, וסתמו 'אור בוקר'.

'לילא דנגה תלת בשבא' שיעורו אפוא 'לילא [דתרין בשבא] דנגה תלת בשבא'. והשווה *לילא הגמא גב כצבא* 'לילא דנגה חד בשבא' המובא בערכו באוצר פיין סמית, ושם תרגם: *noctu, quum jam futurum fuit ut dies prima hebdomadis lucesceret* 'ביום ראשון של השבוע; כו'ל' *ו'נגה אללא כצבא* 'ברמש דנגה תלתא בשבא'. והשווה שם *כצבא גב כצבא גמטולא* 'בנגה חד בשבא דקימתא' - 'באור אחד בשבת של הקימה'; *כולמא גרמא, פוא גגה כצבא* 'ברמשא דנגהי צפרא דחד בשבא'⁷³. כאן יש להכריע אם 'דנגהי' סמוכה אל 'ברמשא' שלפניה ופירושה - 'ערב'; או אל 'צפרא' שלאחריה ועניינה - 'עלות השחר'. האפשרות השנייה נתמכת במידע הלשוני הפשוט של השפה הסורית, ואילו הראשונה לפי דעתנו, אין לה יסוד של ממש.

אין בסורית אפוא במה לסתור את מסקנתנו בדבר הביטוי הסטראוטיפי של הבבלי 'אורתא דתליסר נגהי ארבסר', ואדרבה, הסורית מחזקת את טענתנו. כיטוי זה תוחם את הלילה על ידי ציון הערב הקודם לו - 'אורתא' כבבלי 'רמשא' או 'לילא' בסורית, ואור בוקר שאחריו - 'נגה' בשניהם.

צירוף אידיומטי זה היה קיים כנראה, בכמה וכמה ניבים של הארמית. הוא שרד בסורית ובארמית של הבבלי. כבר העלינו את האפשרות המשווערת שהוא עמד ביסוד

72 אפשטיין (אמוראים שם). פיין סמית: *לילא הגמא אללא כצבא* 'לילא דנגה תרין בשבא'; *לילא הגמא אללא כצבא* 'כלילא דנגה תלתא בשבא'; *כצבא אורבא כצבא הגמא עולמא כצבא* 'כיום ארבעא בשבא דנגה חמשה בשבא'; *לילא הגמא גמטולא* 'לילא דנגהא ערובתא'; *לילא הגמא צבאלא* 'לילא דנגהא שבתא'. ישנן כמה מובאות שנרשמו באוצר פיין סמית בעמ' 2282, ערך נגה, תת ערך ראשון *vespera prima* - אשר מפאת סגנון רצוי לברר אם שייכות הן לענייננו, כגון: *לילא הגמא גמטולא חבולמא לילא דצבאלא* 'כל יומא דנגה דערובתא ועדמא לנגה דשבתא' - יום שלם! שם.

הארמי של ספר מתי (כח, א), כלומר גם בארמית של ארץ ישראל שבתקופת בית שני⁷⁴. להלן נציע שביטוי ארמי זה הוא המפתח להבנת 'אור ל-' וכיו"ב של לשון חז"ל.

[ה]

לדעתי קרוב לומר שצירוף ארמי אדיומטי כיוצא באלה שסקרנו עומד ביסוד הביטוי בלשון התנאים 'אור ארבעה עשר' וכיו"ב, כדרך שהרבה מן המיוחד שבלשון התנאים לעומת לשון מקרא נזקף להשפעת הארמית על העברית. דומה שלפנינו ארמאיוס, המשקף את הביטוי הארמי שנודן לעיל. אפשר שביסודו הופיע הביטוי בעברית בסגנון מעין 'לילה של אור ארבעה עשר', 'יום שלושה עשר עד אור ארבעה עשר'⁷⁵, או אפילו בסגנון ציורי יותר: 'מאור שלושה עשר עד אור ארבעה עשר'⁷⁶, שפירושו 'מן [שקיעת] אור שלושה עשר⁷⁷ עד [זריחת] אור ארבעה עשר', ה'אור' הראשון כשמוש 'אורתא' התלמודי בביטוי הנודן, והשני כ"נגה" שם ושל הסורית. הביטוי הארמי, עם כל יופיו, ארוך ומסורבל. העברית של לשון התנאים ידעה ליעל ולקצר צירוף זה, ולהעמידו על קיצור מהוקצע⁷⁸. מעתה יכונה לילה זה: '...אור ארבעה עשר' בלבד.

אם היה הביטוי העברי המקורי מעין 'מאור שלושה עשר עד אור ארבעה עשר'⁷⁹ יש לנו בסיס נוסף לחזק, או לפחות להסביר, את מסקנתנו הטקסטואלית שהסגנון 'אור

74 בעין באותו קטע על ידי מור (G.F. Moore, "Conjectanea Talmudica", *JAOS* 26) pp. 323-329 (1906), הוא השווה את הביטוי הארמי הנודן, אם כי נשאר עם מסקנת הבבלי ש"נגה" מתארת את הלילה: notwithstanding, "the fact remains that its original meaning, is used of the night, or part of the night" בענין זה נכתבו לפני ואחריו, ונציין לאחדים מהם: גייגר (לעיל, הע' 27; *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* 9 [1871], pp. 116-117 F.C.); בורקיס (Burkitt, "ΕΠΙΦΩΣΚΕΙΝ", *JTS* 14 [1913] pp. 538-546, "Nughā ... is the planet Venus. The 'dawn' implied by the verb may therefore have been originally that of the Morning or Evening D. Boyarin, "After the Sabbath) בויראין; Star, not that of the Sun" (p. 539) [Matt. 28:1] – Once More into the Crux", *JTS* n.s. 52 [2001]: "The etymology of the Hebrew-Aramaic usage is still a crux" (p. 687, n. 18).

75 להקבלת 'נגה' ו'אור' אפשר לציין לתרגום הסורי *ܘܢܘܗܐ ܘܢܘܗܐ* 'עדמא דנגה' לכחוב 'עד האור' (בשופטים יט, כו). ועיין אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 150. והשווה לכתוב בנחמיה ח, ג: "מן האור עד מן צאת היום".

76 כלומר, שקיעת אור יום י"ג. אפשר להביא סמך מהיקרות הביטוי הסורי המכנה את תחילת הלילה בלשון 'יום': 'יומא דערובתא מגהי שכתא' *ܘܢܘܗܐ ܘܢܘܗܐ* (Chronical of Joshua Stylites § 27, Wright (ed.), p. 18).

77 דוגמת הרבה קיצורי לשון של העברית: "שתי [ככרות] הלחם", ורבים כיו"ב.

79 סגנון בדומה לכך שרד לנו במכילתא דרשב"י כמובא לעיל: "בין אור ארבעה עשר לאור י"ה ויום ולילה באמצע". ברם שם שני האורות 'ערב' הם, ראה להלן.

לארבעה עשר' (בלמ"ד אחרי 'אור') אינו אלא גרסה תניינית. הסגנון המקורי של הביטוי המקוצר היה 'אור ארבעה עשר'.

[ו]

טרם ביררנו את תיבת 'אורתא' בצורת הביטוי הארמי הנודן המופיע בתלמוד הבבלי. הנה המילה אורתא משמעה 'ערב' בתלמוד הבבלי בלא צל של ספק, כפי שיוכיח עיון במילונים ובקונקורדנציה, והיא באה במגוון רחב של שימושים ובמספר רב של היקרויות⁸⁰. הדבר המפתיע לגבי אורתא אינו רק בכך שמילה זו לא תועדה במובן 'ערב' בשום גיב ארמי אחר חוץ מן הארמית של התלמוד הבבלי⁸¹, אלא אף בכך שמילה זו או הדומה לה אינה ידועה אפילו במובן 'אור' בשום גיב ארמי⁸², ואף לא בבבלי עצמו.

על פי הנתונים דלעיל נראה אפוא שהשימוש באורתא במובן הכללי של 'ערב', 'לילה', הוא שימוש מיוחד ובלעדי לתלמוד הבבלי. מכאן קרוב לשער ששימוש זה מבוסס על לשון העברית של התנאים, ודווקא על הביטוי הנודן לפנינו, ואשר בנוגע אליו הצענו צורה מקורית מורחבת, מעין: 'מאור שלושה עשר עד אור ארבעה עשר', הביטוי כולו בתפקודו האידיומטי מציין 'לילה'. 'אור' הראשון מבחינת גזירתו ההיסטורית מתייחס לשקיעת אורו של היום הקודם ללילה. הואיל ומבחינה מעשית 'אור' זה מציין את שקיעת האור ותחילת הלילה, וכן בניבים הארמיים הקדומים הופיע בדיבור שהיה הדגם ללשון תנאים הנזכרת מילת 'רמשא', כגון 'ברמשא דין בשבתא דנגה חד בשבא', הרי יש בכוח ההיקש הסמנטי לתפוס 'אור' זה כלשון 'ערב', ולחדש על פיו 'אורתא' - 'ערב', שהרי מילה זו באה במקום 'רמשא'. יוצא אפוא שאורתא היא הבריאיזם של הארמית הבבלי, על פי ביטוי עברי בלשון התנאים, שאף הוא אינו אלא כבואה של ביטוי ארמי קודם, שנהג בארמית היהודית בתקופת בית שני.

80 אוצר לשון התלמוד, א, עמ' 300-320.

81 'יובאמת בירו' ובמדרשים ישנים בל תמצא המלה", כדברי קוהוט (וראה בהערה הבאה). הוא עסק במלה זו לשיטתו, במה שרצה להסתמך על המובן 'חשך' שביקש ליחס לסורית 'נגה', וכדרכו הציע מוצא פרטי (א, עמ' 46-47) [בלשון 'לולא מיסתפינא', וראה ר' גייגר, תוספות הערוך השלם, עמ' 12-13, וכבר ביקשו הגאונים לפתור על פי הפרסית, ראה סוקולוף, 263]. אשר לנקודת המוצא שלו, 'אוריא' של בבא בתרא כה ע"א במשמע 'מערב', היא נגזרת מן האכדית, ראה סוקולוף בבלי, עמ' 95.

82 אשר להופעתה של 'אורתא' בתרגומים (מילון לוי לתרגומים, עמ' 16), היא הנוחנת, שהרי לא צוינה מילה זו אלא לתרגומים שהושפעו מן הבבלי: תרגום איוב (ראה ר' וייס, התרגום הארמי לספר איוב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 73, 240) ותרגום המיוחס ליונתן לשמות יב, י (וראה להלן). אשר לתומיית ואורייתא' באחד התרגומים 'אוריים ותומים' אינו אלא כבואה העברית (ראה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990, p. 43; K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, Göttingen 1984, p. 506).

דומה שמחבר התרגום המיוחס ליונתן (אשר, לדעתו, התלמוד הבבלי היה מונח לפניו) כבר קישר בין אלה, בשעה שתרגם בשמות יב, י: "והגתר ממנו עד בקר באש תשרפו": "ודאשתייר מיניה עד צפרא תצניעיניה ובאורתא דשיתיסר בנורא תוקדון", שהוא בכואה של דברי המכילתא "שאינו נשרף אלא אור ששה עשר" (מסכתא דפסחא, עמ' 22)⁸³.

כל זמן שידיעות ונתונים של ממש על מוצא 'אורתא' נעדרים, נראה שעצם ההעדר הזה עשוי לרמוז על תהליך של התפתחות סמנטית פנימית, כדוגמת זה שתיארנו לעיל.

[ז]

מכאן נשוב לסוגיית פסחים:

מאי אור? רב הונא אמר נגהי, ורב יהודה אמר לילי. קא סלקא דעתך דמאן דאמר נגהי נגהי ממש, ומאן דאמר לילי לילי ממש... אלא בין רב הונא ובין רב יהודה, דכולי עלמא אור אורתא הוא ולא פליגי, מר כי אתריה ומר כי אתריה. באתריה דרב הונא קרו נגהי, ובאתריה דרב יהודה קרו לילי.

רב הונא, המפרש 'אור ארבעה עשר' שבמשנת ריש פסחים 'נגהי' מקרבנו בזאת למקבילה הלשונית שבארמית: 'אורתא דתליסר נגהי ארבער'. 'אור ארבעה עשר' של המשנה דומה ל'נגהי ארבער' שבביטוי הארמי השגור. 'אור ארבעה עשר' מכוון ללילה שלפני עלות אור שחר של יום ארבעה עשר, והשימוש בביטוי במשנה מוסבר בדברי רב הונא עצמו על ידי רמז לביטוי הארמי השגור, הרומז בשלמותו ללילה, בציון הערב שבתחילתו והבוקר שבסופו. לפי זאת, כוונת רב הונא במילה 'נגהי' היא 'בוקר'! וכך באמת בהווה אינא של בעל הגמרא, המבוססת על השימוש הלשוני המקובל והידוע - 'נגהי ממש' = 'בוקר'!

בדברי הגמרא 'נגהי ממש' עשוי הלומד להיות נבוך שכן אותה אנו מבקשים - למה הכוונה 'נגהי ממש' ⁸⁴? מכל מקום מייד נשמעת תשובת הגמרא, המלווה בגימיה של גערה על עצם המבוכה: "הלא אמרתי 'נגהי ממש' בפשטות, ובניגוד ל'לילי'. בוודאי מובן לך מה הוא 'נגהי ממש'! רש"י: "נגהי נגהי ממש, כשיאיר השחר, שחרית של ארבעה עשר". וכבר היה מסרן תלמודי שביקש לסלק אותה מבוכה קטנה של 'ממש', ולגרוס במפורש: "קא סלקא אדעתין דמאן דאמ' נוגהי צפרא ומאן דאמ' לילי(א) אורתא" (כ"י ביהמ"ד 1623)⁸⁵.

83 צוין כבר במילון לוי לתרגומים הנזכר לעיל.

84 מה שאין כן ב'לילי' ממש, שאין מבוכה והוא פשיטא. ופירש רש"י: "מאן דאמר לילי לילי ממש, לא גרסינן, דהא ודאי לילי הוא ממש".

85 - כ"י ענעלאו 271. ראה נאה, גמרא שלמה; רוזנטל, עמ' 14. וראה מה שכתבתי במבוא לספרי תוספתא עתיקתא, רמת-גן תשס"ג, עמ' 87-88. אפשר להסמך כאן לשון פיוט עבודת

אמור אפוא, שרב הונא מלמדנו ש'אור' במשנה זו מקבילה ל'נגהי'. ואשר למשמע המילים כשלעצמן, הפשט הפילולוגי הוא כמו ה'סלקא דעתך': נגהי ממש, צפרא. בלשון שלנו היינו אומרים אפוא כסיכום: מר תפס אור לפי משמע המילה שבמקבילה הלשונית: נגהי - צפרא, ומר... (ראה להלן). אולם בעל הגמרא כתשובתו השתמש בלשון התירוץ השגורה בתלמוד הבבלי: "ולא פליגי, מר כי אתריה ומר כי אתריה". מתוך תירוץ זה נוצר מידע מילונאי חדש: "באתריה דרב הונא קרו [לאורתא!] נגהי". אמור, 'נגהי - ליל, כדאמר בפסחים בשמעתא קמייתא דאיכא דוכתא דקרו לליליא נגהי" (רש"י ברכות נט ע"ב, ד"ה 'נגהי'). ומכאן לא פסקה הגדרה זו כדיונים הלשוניים על עצם משמעה של המילה 'נגהי'.

אשר לפירושו של רב יהודה: 'לילי', יש לו שני צדדים. בביטוי העברי המקורי ששחזרנו, הכולל פעמיים את המילה 'אור', הראשונה מוסבת על שקיעת אור היום, ומכאן היא מציינת 'לילי'. וכן, כאמור, הביטוי החדש המקוצר משמעו המעשי הוא 'לילה', והוא הדין לביטוי הארמי. נוסף לכך יש כאן גם השתקפות ספרותית: ראינו לעיל שהמונח 'לאור עיבור' (כבתוספתא, מגילה וראש השנה) נמסר בירושלמי: 'לילי עיבור'. וכך במשנת ראש השנה ב, ח: "ועוד באו שנים ואמר, ראינוהו בזמנו, ובלילה בעיבורו לא נראה", ובמקצת עדי נוסח מדוייקים: 'ובלילי עבורו'⁸⁶. אותה ברייתא שעליה נוסדה מסקנת הסוגיה בבבלי ריש פסחים שונה: "תא שמע דתאנא דבי שמואל לילי ארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר" (ג ע"א)⁸⁷. ברייתא זו של דבי שמואל איננה אלא לשון משנתנו ממש, בשינוי אחד: 'לילי' במקום 'אור'. הרי מסידה מפרשת לפנינו⁸⁸.

דומה שאף פירושו של רב יהודה משקף שימוש סגנוני זה⁸⁹, הרגיל להחליף את 'אור' שמשמעו נעשה סתום, ב'לילי' המובן והשקוף. ואף בסורית יש תקדים לפישוט זה: 'ליליא דנגה חד בשבא'⁹⁰.

נמצאו גם רב הונא וגם רב יהודה תופסים מקצת לשונה של המקבילה הארמית: נגהי: דנגה; לילי: לליא.

יום הכיפורים של ר' משלם בירבי קלונימוס: "נגהי חשיעי יעמידוהו בשער קדים" המקבילה למשנה "ערב יום הכיפורים בשחרית מעמידין אותו בשער המזרח" (יומא א, ג).

86 ראה לעיל, הע' 34.

87 על פי כ"י ביהמ"ד Rab. 1623 ('הגר' אותיות מטושטשות או חסרות), וכסגנון זה ('לילי') בשאר עדי הנוסח. ועיין זכאים יב ע"א ובכתבי היד.

88 ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 212, שכתב על ברייתא דבי שמואל זו ואחרות: "ברייתא זו הייתה שנויה בסדר משנתנו". וראה להלן, סעיף 10.

89 והשווה דברי אלבק שם (כבהע' 1) לגבי ברייתא דבי שמואל.

90 וכן: 'ליליא דנגה תרין בשבא'; 'בליליא דנגה תלתא בשבא', ועוד. ראה לעיל ובהע' 72.

[ח]

בהמשך לכירורים דלעיל, יש לעיין בשני ביטויי זמן קשים אחרים בלשון חכמים, ולו כדי להעמיד על הקשיים שבהם. בתהליך חשיפת הקשיים ראוי גם לעמוד על כיווני פרשנות אלטרנטיביים אפשריים, על אף שאין בהם ודאות כלל, ואינם באים אלא להצביע על הבעייתיות בפירושים הקיימים, ולהראות שאינם בלעדיים בהכרח.

בין השמשות

נפתח ב'בין השמשות'. צרף זה רגיל בלשון חכמים, ויש כיוצא בו בכמה מניבי הארמית. לאור זאת, ולאור היעדרו בעברית המקראית ובשפות הקרובות לה, מסתבר שהוא חדר ללשון התנאים מן הארמית, והוא מתרגם ומחליף לרוב את 'בין הערבים' של לשון המקרא⁹¹. בארמית גלילית מצאנו: 'ביני שימשתא', 'בין שמישא' וכדומה⁹². בארמית של הבבלי: ב'93 שמישי. בסורית, אמנם כרגיל: **בין רמשא** 'בית רמשא' (ראה להלן). אולם לשמות ל, ח: **בין רמשא** 'בית רמשא'⁹⁴ שמשא⁹⁵.

בלשון התנאים 'בין השמשות' הוא תחום בלתי מוכרע בין היום לבין הלילה, ודינו כספק יום ספק לילה, מתוך שאין אנו יודעים מתי הוא הרגע המדויק שבו מתחיל ליל המחר, לענייני הלכה שונים.

1. קטן נימול לשמונה לתשעה לעשרה לאחד-עשר לשנים-עשר. לא פחות ולא יתר. כדרכו לשמונה. נולד בין השמשות נימול לתשעה. בין השמשות לערב שבת נימול לעשרה (שבת יט, ה)⁹⁶.
2. "עורלתו". עורלתו ודיי דוחה את השבת. אין בין השמשות דוחה את השבת (ספרא, שרצים [מהד' ויס נח, ג]).

91 ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, ניר-ירוק תש"א, עמ' 29; י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 204-205.

92 סוקולוף גלילית, עמ' 559, וגלוסקא שם.

93 זוהי המקבילה בלשון הארמית הבבלית ל'בין' שבעברית.

94 'בית' הנה למעשה חוצאה של הידמות הני' במילה 'בינת' המקבילה ל'בינות' העברית שמשמעותה זהה ל'בין'.

95 ברוקלמן סבר להגיה 'בית רמשא' (מילון, עמ' 68), והעיר סוקולוף שלפי הסגנון בבבלי אין צורך בכך (סוקולוף בבלי, ערך 'בי שימשי', עמ' 199).

96 רש"י (ד"ה 'נולד'): "נולד בין השמשות נימול לתשעה, שהרי ליום שמיני של מחר הוא נימול, ושמא בין השמשות יום הוא ונימול לתשעה. היה היום ערב שבת, אי אפשר למולו בשבת הבאה ושמא תשעה הוא, והוא ליה מילה שלא בזמנה ואינה דוחה שבת".

3. "כל העושה בו מלאכה יומת". "בו". ולא בו ובחבירו. והרי שחל יום הכיפורים להיות ערב שבת. ועשה מלאכה בין השמשות. שומע אני יהיה חייב. ת"ל "כי כל העושה בו מלאכה יומת". "בו". ולא בו ובחבירו (מכילתא דר"י, מסכתא דשבתא א [מהד' הורוויץ-רבין, עמ' 346]).

4. כלים שניטמאו באב הטומאה אין מטבילין אותן בין השמשות... ר' שמעון שיזורי אומ'. אף בחול אין מטבילין אותן בין השמשות מפני שצריכין הערב שמש (תוספתא שבת ב, ט [מהד' ליברמן, עמ' 8]).

5. "בארבעה-עשר יום !ל!חדש הזה בין הערבים". בארבעה מקומות הוא אומ' "בין הערבים"⁹⁷. יכול בערכו של ערב ובערכו של שחר {ובמצות}: <ובחצות> היום⁹⁸! כאן! היא שחיטת הפסח. ת"ל "בין הערבינ" בא לחלוק בין הערבים שנים⁹⁹. או "בערב". משחשיכה¹⁰⁰. אמ' הנת' השלישי "בין הערבים"¹⁰¹. או "בין הערבים". בין השמשות¹⁰². אמרת ברביעי "בין הערבים". בא לחלק בין חצות יום ובין לילה לכוון {בין} ח' ומחצה¹⁰³ (ספרי זוטא ט, ג [מהד' ליברמן, עמ' 258]).

97 הורביץ העיר שמונה זה מופיע בנוגע לפסח בחמישה מקומות, ושיער שאין התנא מחשב זה של פסח מצרים בשמות יב, ו או זה של פסח שני במדבר ט, יא. ואולי לא חישב ויקרא כג, ה ש'פסח' חל על שם היום.

98 כלומר, המונח 'בין הערבים' אינו ברור בפני עצמו, ואילו הופיע רק פעם אחת הייתי חושב שהוא בערב או בשחר או בחצות היום שמתחיל לערוב.

99 לכן הוסיף על 'בין ערבים' שנאמר תחילה לעצם ענינו אזכור נוסף, ללמדני לחלוק את היום מחצות ואילך, ולקבוע את זמן שחיטת הפסח בשמונה שעות ומחצה.

100 אבל אילו הוסיף רק פעם אחת אזכור מיותר עוד לא הייתי יודע שהדין שמונה ומחצה, והייתי אומר שבא ללמד על ערב ממש, משחשכה.

101 לכן הוסיף אזכור שלישי להקדימו מערב ולקובעו שמונה ומחצה.

102 אולם אילו בא רק אזכור שלישי זה להקדימו מערב, סבור הייתי רק להקדימו עד בין השמשות.

103 לכן בא אזכור רביעי לקובעו שמונה ומחצה. על שיטות התנאים לזמן שחיטת פסחים ראה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 449-451 [להלן: ליברמן, הירושלמי כפשוטו].

ירושלמי ברכות פ"א ה"א (ב ע"ב)

בבלי שבת לד ע"ב

תנו רבנן בין השמשות ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום, ספק כולו מן הלילה, מטיילין אותו לחומר שני ימים. ואיזהו בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה, דברי רבי יהודה. רבי נחמיה אומר כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. רבי יוסי אומר בין השמשות כהרף עין, זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו.

תני. כל זמן שפני מזרח מאדימות זהו יום. הכסיפו זהו בין השמשות. השחירו נעשה העליון שוה לתחתון זהו לילה. אי-זהו בין השמשות. משתשקע החמה כדי שיהלך אדם חצי מיל. דברי ר' נחמיה. ר' יוסי אומר בין השמשות כהרף עין, ולא יכלו לעמוד עליו חכמי.

עם כל דקדוקיהם של החכמים בנוגע לקביעת זמן 'בין השמשות' לצרכי הלכה מסוימים, הרי המשמע היסודי של המונח בלשון התנאים מובן למדי מתוך ההקשרים המדברים על המעבר בין היום והלילה. ברם הגזרון של צרף זה איננו פשוט כלל ועיקר כפי שהבליטו כמה חוקרים בקשייהם והתלבטויותיהם. למשל בהערה לערך זה במילון בן-יהודה נאמר:

מקור הבטוי לא נתברר בדיוקו, ואפשר שהכונה בעקר: בין הראות השמש להראות הירח. בצרוף שמש וירח יחד, כדומה לשמושים בערב' כגון אלקטראנ שני הירחים במשמ' שמש וירח, וצ"ע¹⁰⁴.

אפשר לעמוד על התלבטויות דומות גם בין השיטין של הערך במילון 'אסטרונום, שכך הסביר את גזירתו של הבטוי הנידון¹⁰⁵:

[between the two services, between the rulership of the day and that of the night.] at twilight

כאן גייס 'אסטרונום לקסמה אחרת, 'שמש', מהקשרים כמו "לא תעשון כדמות שמשיי המשמשין לפני במרום"; "לא אסרה תורה אלא שמשין שבמדור העליון. ושכמדור התחתון מי שרי" (ראש השנה כד ע"ב), ופירש רש"י (ד"ה 'שבמדור העליון'): "אבל חמה ולבנה במדור התחתון הם..."! פירוש רש"י אינו מכוון לפירוש הלשון, אלא

104 עמ' 7293, מהערות נ"ה טור-סיני.

105 עמ' 1602.

לפירוש העניין, והוא בוודאי נכון. אבל אשר לפירוש הלשון, אין ספק שכאן שמש - 'משרת' בלבד, ואינו עניין ללשון שמש. כמו כן, הסתמך 'אסטרונום על הפסוק "שני המארת הגדלים את המאור הגדל לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה" (בראשית א, טז) ועל הגורסים בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל: "ולשמשא ביממא ובליילא" (שם, יח). אמנם ידוע שהבירורים האטימולוגיים של 'אסטרונום הם תכופות מופלגים ומוגזמים¹⁰⁶, מכל מקום, ניסיון מופרז זה בוודאי ללמד יצא עד כמה משמעו המקורי של הצרף 'בין השמשות' אינו שקוף כלל, ולשון רבים שהוחל על שמש אינו נהיר די הצורך, עד שבאו החוקרים מכיוונים שונים ליישב 'שמשות' אלה כמוסבים על השמש ועל הירח, ועל שמשים, כל אחד לפי דרכו¹⁰⁷.

ברצוננו להציע כאן הסבר אחר לגלגוליו של רצף זה: ייתכן שבמקורו הצרף 'בין השמשות' הוסב על הלילה כולו, ומובנו המקורי היה 'בין שקיעת שמשו שליום שלפניו לזריחת שמשו שליום שלאחריו¹⁰⁸. אולם הכוחות הידועים של העברות סמנטיות הפועלים בשפות רבות, פעלו אף כאן לצמצם את מובנו של הצרף 'בין השמשות' לא כמשמעו המקורי, 'כל הלילה', אלא במשמע חדש, 'תחילת הלילה' כלומר 'המעבר מהיום ללילה'¹⁰⁹.

המחקר בנושא גלגולים סמנטיים מציג את אוצר המילים כישות פעילה וחיה, העוברת תזוזות רבות במשך תקופותיה של כל לשון, תזוזות העשויות להסיע את משמען של מילים הרחק ממובנן המקורי. תהליכי הרחבה, התיישנות ובידול עשויים להשאיר מילים המשמשות בתפקידים חדשים, אשר יחסם למובנים המקוריים של המילים אינו נתפס בפשטות על ידי דוברי השפה. הדבר שכיח במיוחד בביטויים כבולים, אשר בהם נשתמרו שרידי שימושים שעברו מן אוצר המילים הנפוץ¹¹⁰.

106 וראה: י. קוטשר, 'מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיו, ערכי, המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"א, עמ' 7-6.

107 וסמכו על קודמיהם, לוי (עמ' 220): zwischen Untergang der Sonne und Aufgang des Mondes אולם במילוני התרגומים (עמ' 93), כתב לוי מילולית: zwischen dem Sonnenuntergang und Mondaufgang הכוונה בין ביאת שמשו וביאת אורו בערב; קהוט ב, 56: zwischen Sonnenneige und Mondaufgang.

108 אפשר להשוות את לשון הרמב"ן (לשמות יב, ו): "...ולזה יטה דעת אונקלוס שאמר בין שמשא, שמש המזרח ושמש המערב". את הלשון, אבל דומני לא את העניין, כי רמב"ן מפרש שם כרש"י, ורש"י כתב: "עריבת היום בתחלת שבע שעות", עיין להלן.

109 או אפילו: 'סמוך לשקיעה לפניה', ראה גינצבורג שם, וראה להלן. 'שמש' לציון שעה שקיעה השווה: 'עם השמש' (שבת א, ח), לעיל הע' 69.

H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle 1920, pp. 74-105; H. Sperber, 110 *Einführung in die Bedeutungslehre*, Bonn and Leipzig, 1923; L. Bloomfield, *Language*, New York 1956, pp. 425-443.

לדוגמה, המילה האנגלית town, משמעה המקורי 'גדר', כמקבילתה הגרמנית Zaub. בסוף גלגוליה היא אינה מציינת גדר ולא את גדר הכפר אלא את הכפר עצמו. המילה meat הוסבה מתחילה על כל דבר נאכל, ולא רק על 'בשר'. מובן מקורי זה שרד בביטויים כמו meat and drink וכן sweetmeats. אותן המידות, כגון מיטונימיה¹¹¹ או סנקדוכה¹¹² ואחרות, הידועות לנו מתורת השירה והמליצה, פועלות בתוך השפה עצמה, בתוך תהליכי התשתית שלה.

בעברית כבשפות אחרות¹¹³, במיוחד בתחום הזמן, רגילים חילופים בין הגבול לבין השלם. 'חודש' הוא מעיקרו יום החודש, ראש חודש, ואחר כך משמש כשם של כל היחידה. כיוצא בזה 'שבת': 'שָׁבַע שְׁבֻתוֹת תְּמִימֹת תִּהְיֶינָה' (ויקרא כג, טז); 'קונס יין שני טועם... שבת זו, אסור בכל השבת ושבת לשעבר'¹¹⁴, וכך רגיל¹¹⁵. כך 'בין השמשות', אם מתחילה חל על הלילה כולו, עשוי לעבור למשמע: תחילת הלילה.

בין הערבים

הביטוי השני הוא 'בין הערביים' עצמו, אותו צרף מקראי אשר המקור הארמי של 'ביני שימשותא' מתרגמו, והמונח העברי 'בין השמשות' מחליפו לפעמים. כאן הקושי גדול לא פחות, ואולי אף יותר, וממהות העניין אפוא אין בירור זה אלא בחינת גישושים ראשוניים בלבד. אשר להגדרה ההלכתית של בין הערביים, האריכו התנאים כדי ליישב את ההקשרים ההלכתיים השונים, והקדימו את התקופה הזאת עד ל"כי ינטו צללי ערב" (ירמיהו ו, ד)¹¹⁶. אנו נעסוק כאן בגזירה הלשונית העמומה של הביטוי המקורי¹¹⁷, על אף שהשימוש המעשי שלו במקרא ברור למדי, 'תחילת ערב או לפניה', 'שעות הערב'.

111 "The meanings are near each other in space or time" (Bloomfield, p. 427).

112 "The meanings are related as whole and part".

113 ראה: גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א, עמ' 158-200.

114 נדרים ח, א (כ"י קויפמן אחר התיקון). ר"ן: "שבת זו. אם נדר באחד מימי השבוע אסור בכל ימי השבוע ויום שבת עצמו בכלל איסור של שבוע שעבר"; הווי אומר, שתי המשמעויות תוך כדי דיבור.

115 ראה: J.H. Tigay, "Notes on the Development of the Jewish Week", Eretz-

Israel 14 (1978), pp. 111-112; צרפתי, עמ' 187-191; ש' נאה, 'אין אם למסורת או:

האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת?', תרביץ סא (תשנ"ב), עמ'

431; הנ"ל, 'מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כוהנים (ב): פרשות, פרוקים, הלכות', תרביץ

סט (תש"ס), עמ' 93-94.

116 וראה ספרי זוטא שהובא לעיל.

117 "bein ha-'arbayim is ambiguous" (B. A. Levine, The JPS Torah Commentary, 117

; Leviticus, Philadelphia 1989, p. 156; ועיין ד"צ הופמן בפירושו לספר ויקרא, ב,

ירושלים תשי"ד, עמ' ק-קב.

אכן עזרא בפירושו לשמות יב, ו מקדים לדיונו הארוך הערכה קצרה: "מלה קשה"! עיקר הקושי נובע מסימנת הזוגי, והתייחסות מילת היחס 'בין' לשני ערבים. נעתיק כאן מן המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, אשר יצא לאור ממנו בפרסום מוקדם 'השורש ערב'¹¹⁸. בתת-ערך 'ערבים' נאמר שם:

...משמש סומך אל בין... אפשר שמעיקרא הייתה בו הסופית - ים ציון תואר הזמן כמו במלת צהרים¹¹⁹, אבל כבר בספרות התלמודית נתפרשה לזוגי..., ואולי מפני תפיסה קדמונית זו ניתוסף לשם הנסמך בין. לפי פשוטו נראה שהכונה לזמן קצר לפני הלילה¹²⁰...

המדקדקים והמפרשים של ימי הביניים התלבטו במשמע המקורי של צרף זה. כבר בספר השרשים ביקש ר' יונה אבן ג'נאח ליישב מה הם שני הערבים, ומה ביניהם, וכתב: "בין הערבים, עת שהשמש נוטה מן המזרח ופונה אל המערב"¹²¹, כלומר, תקופה המתחילה מיד אחר חצות היום (כדעה ההלכתית לעיל). מן המפרשים, נקדים את דברי רש"י, ואחריהם נביא מפירושו אבן עזרא, המתווכח עמו.

'בין הערבים. משש שעות ולמעלה קרוי בין הערבים, שהשמש נוטה לבית מבואר לערוב. ולשון בין הערבים נראה בעיני אותן שעות שבין עריבת היום לעריבת הלילה, עריבת היום בתחלת שבע שעות מכי ינטו צללי ערב (ירמיהו ו, ד), ועריבת הלילה בתחילת הלילה. ערב לשון נשף וחשך, כמו (ישעיהו כד, יא) ערבה כל שמחה' (רש"י לשמות יב, ו).

'בין הערבים. מלה קשה. ורבינו שלמה אמר, כי רגע נטות השמש מחצי היום לצד מערב. ולא נתן טעם למה ערבים שנים¹²². והנה כתוב, ובהעלות אהרן את הנרות בין הערבים (ל, ח), ואין ספק כי בשקוע השמש ידליק את הנרות. וכאשר חפשו זאת המלה, מצאנו כי יקרא רגע בין הערבים ערב, כי כן כתוב: בין הערבים תאכלו בשר (טז, יב), ושם כתוב: בתת ה' לכם בערב בשר לאכול (שם, ח). ובהדלקת הנרות כתוב: יערוך אותו אהרן ובניו מערב עד בקר (כו, כא). וכתוב: עולות לה' לבקר ולערב (עזרא ג, ג), וכתוב: ואת הכבש השני תעשה בין הערבים (כט, לט). והנה על הפסח, שכתוב בו בין הערבים, מצאנו: שם תזבח

118 לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 174-248.

119 הפניה לספר המצוות ללוי בן יפת, שכתב: "ומקצ' החכמי יאמ' כי 'בין הערבים' ו'בערב' א' הוא, לא ישים 'ערבים' בידיים ורגלים ועינים וכיוצא בהם אש' יגוש זוג, אבל ישים אותו כמ' צהרים ושמים ומים אש' לא יחלקו" (לשוננו שם, עמ' 229).

120 עמ' 228.

121 ערך 'ערב', עמ' 383; והשווה ספר השורשים לרד"ק, ערך 'ערב', עמ' 277.

122 בפירושו רש"י לפנינו אמנם כתב: "אותן שעות שבין עריבת היום לעריבת הלילה". וראה להלן בדברי הרמב"ן.

את הפסח בערב, כבא השמש מועד צאתך ממצרים (דברים טז, ו) ... אמרו המינים, כי שלשה ערבים הם...¹²³ (ראב"ע שם).

הרמב"ן נשא ונתן בדברי רש"י ואבן עזרא, והאריך אף הוא בפירושו הלשון 'בין הערביים':

ואחר הבקר יקרא העת צהרים... ויזכיר בהן לשון רבים, בעבור שהן שתיים. והנה הם שני צהרים, או מפני שיצהירו כל הצדדין, כי בבקר האור במזרח, ובערב הוא במערב, ובאמצע היום בגובה הרקיע מאיר לכל הצדדין. וכאשר יעברו הצהרים ויסור השמש מזרח בשני הצדדין יקרא 'ערבים' מפני שיערוב השמש משני הצדדין ההם... ואמר 'בין הערבים', כי 'בין' במקום הזה איננו מבדיל, אבל הוא כענין בתוכם... ולא נאמר בערבים, שלא יהיה במשמע ערב ימים רבים... ויתכן שיהיה הלשון כדברי רש"י, שני ערבים, ערב בקר וערב יום, כי כן יאמר הכתוב מנחת הבקר ומנחת הערב, שנאמר (מ"ב ג, כ) ויהי בבקר כעלות המנחה, ואומר (עזרא ט, ד-ה) עד למנחת הערב ובמנחת הערב קמתי מתענית. ומנחה לשון מנוחת השמש והשקט אורו הגדול, כדמתרגמין למנח יומא (בראשית ג, ח), והן מנחה גדולה ומנחה קטנה שהזכירו חכמים (ברכות כו ע"ב)... (רמב"ן לשמות יב, ו).

המפרשים מנסים לעמוד על פשר צורך הווגי, ולהבהיר מה הם שני הערבים. אבן עזרא רואה כוודאי "כי משקל ערבים לעולם נופל על משקל שנים", ומפרש ששני הערבים הם "האחד עריבת השמש... והשני ביאת אורו", קרוב יותר לזמן שמכוון אליו כפשוטו של מקרא, ולא כהגדרה ההלכתית. הרמב"ן מקרב את 'בין הערבים' להגדרה ההלכתית, מיד אחרי הצהריים. לשון הווגי מוסבר בכך שבצהריים השמש זורח משני צדדים, ואחר כך יש 'ערבים', מפני שיערוב השמש מאותם שני צדדים. בכך נאלץ להרחיק במילה 'בין' ולפרש "כי בין במקום הזה איננו מבדיל, אבל הוא כענין בתוכם"¹²⁴.

לאמתו של דבר, גם בירור האטימולוגיה של 'ערב' הנו פרשה סבוכה בפני עצמו, והרבו החוקרים לעסוק ביחסם של המשמעים הרבים שאנו מוצאים לשורש ער"ב¹²⁵. במידה מסוימת הא בהא תליא: קשה לפתור את 'ערב' לחלוטין בלא פתרון ל'בין

123 עיינ שם כל לשונו.

124 והיו בין התנאים שייסדו את דרשתם על הצורה הווגית: "חנניה בן -ח-כינאי או' בין הערבים בין שתי הערבים בין אור ארבעה עשר לאור י"ה ויום ולילה כאמצע כשהוא או' -יום- כבר יצא לילה" (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי יב, ו [מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 12]). וראה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 247. ועיינ בבלי פסחים ק"ח ע"א, זבחים יא ע"ב. בירושלמי ייסדו עליה קושיה: "הכא כתיב בין הערבים, אית לך מימר תמן בין הבקרים?" (פסחים פ"ה ה"א [לא ע"ד]).

125 ראה: י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 83-86 [להלן: קוטשר]; ד' בן-חיים, 'השורש ערב - הכלול בו והגלוה עמו', לשוננו, מד (תש"ס), עמ' 85-93 [להלן: בן-

הערביים', ולהפך. החוקרים רצו לגזור ערב מן המשמע 'להיכנס', הקיים באכדית *erēbu* שמשמעו "to enter"¹²⁶, והוא מופיע במובן של 'שקיעה' באכדית ובאוגריתית רק בצירוף עם שם העצם 'שמש'¹²⁷. אולם לחלופין עוד מוצאים אנו את הדעה שאפשר לגזור את 'ערב' בצמוד למשמעים האחרים של שורש זה בעברית, כגון 'עירוב' (ערכוב), או 'חילוף'¹²⁸. קשיי הפרדת השורשים, ואפשרויות של מזיגת מילים שונות קיימים גם באכדית, ואין הגזירה מהשימוש במובן של 'נכנס' פשוטה באכדית כלל ועיקר. גם שם קיים פועל במשמע 'חשך', העשוי להקביל ל'ערב' העברי. *erēpu* באכדית הוגדרה: to become dusky, dark. וכך העירו במלון CAD¹²⁹:

The verb *erēpu*... meaning "to become dark, dusky"... is here connected with Heb. 'ereb, "evening", (Arabic *gariba*) and separated, a) from *erpetu*, *erpu*, and *urpatu*, "cloud"... and b) from *erēbu*... attested in Ugar. as 'rb. In the sense of "to set," *erēbu* ("to enter") is used exclusively of the sun... The translation *ereb Šamsi* of ⁴Utu.šú.a must be considered as due to a conflation of the two concepts *erēbu ša Šamsi* and *erēpu ša ūmi* ... the former of which is reflected in the Akk., the latter in the Sum. wording

המשמע היסודי של הפועל האכדי הנדון הוא 'להיות חשוך' או 'להיות חשוך למחצה', והוא נסוב על השמש, הירח, מזג אויר¹³⁰, ועוד. מחברי המילון האכדי מבקשים לקשר אותו עם 'ערב' העברי, ועוד הם מעירים על מזיגת הפועל הזה עם *erēbu* 'להיכנס', מזיגה הקיימת במעברים שבין השפות השונות. לאור זאת, שמא יש מקום לדון שוב באפשרות ש'ערב' העברית לא נגזרה מפועל בהוראה של 'בא'¹³¹ [השמש]¹³², אלא

חיים 'השורש ערב'; ב' ליפשיץ, 'על הערב ועל כמה מונחים אחרים של התחייבות', שנתון המשפט העברי, יג (תשמ"ז), עמ' 185-213 [להלן: ליפשיץ].

126 קוטשר, עמ' 83; בן-חיים, שם, עמ' 92-93, 95, 98; 'השורש ערב', עמ' 175. מכל מקום, משמעות זו "אינה נמצאת בעינה בלשון העברית".

127 בן-חיים, שם, עמ' 92. והשווה סורית וארמית בבליית (ראה אוצר פיין סמית, עמ' 2979, סוקולוף בבליית, עמ' 879).

128 ראה ליפשיץ, שם, עמ' 188-189, 198 והע' 60.

129 *The Assyrian Dictionary*, 4, Chicago 1958, p. 279

130 the weather becomes dusky

131 ועיינ להלן, סעיף 9.

132 = שקיעת השמש. מכל מקום, בזמן מן הזמנים גם נתפרש 'בא השמש' = זריחה, והוא הדין 'מעלי שמשא', כרגיל 'ערב', שלימים הוסב אף על 'בוקר', ראה בויארין, עמ' 67-73. וראה ש' ליברמן, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד, עמ' 172 לירושלמי בבא מציעא פ"ט הי"ב (יב ע"ב). שם הפנה לפירושו של בעל 'נתיבות ירושלים'. ובנתיבות ירושלים לר"ח דייכעס, לונדון תרפ"ז, עמ' 101: "והך בא השמש פעמים מפרשינן לה שקיעת החמה ופעמים זריחת החמה".

ממשמע יסודי של חושך או חושך למחצה, הקשור באחד ממשמעי היסוד שהזכירו החוקרים בשורש זה.¹³³

דומה כי מכאן עשויה להפתח דרך אלטרנטיבית בהבהרת הצירוף 'בין הערביים'. שמא 'ערב', כמונח המתאר תקופה של חושך למחצה, יכול לחול הן על דמדומי חמה בסוף היום, הן על המעבר שבין חושך לאור קודם הנץ החמה? לפי השימוש בשורש 'ערב' במובן של 'חושך למחצה', 'היות עירוב אור וחושך', סביר לראות את הביטוי 'בין הערביים' כמונח שהוסב מתחילה על הלילה, תקופת החושך המוגדרת והמוגבלת (לשון גדר וגבול) בין שני ערבים, אחד בתחילת הלילה, ואחד בסופו.¹³⁴ לפי אפשרות זו 'בין הערביים' מעיקרו הוא ביטוי פיוטי הבא לציין את הלילה כולו מבלי להזכירו, אולי 'מפחד בלילות',¹³⁵ כלומר, הפחד מן הלילה, השורר במזרח הקדמון. כבר במקרא ביטוי זה ("בין השמשות") הוסב להוראה של 'תחילת הלילה או סמוך לפניו', על ידי תהליכי הרחבה ובידול סמנטיים הנוכחים, ולא אחת קורה שביטוי כבול (כאן: 'בין הערביים') נותר שריד יחיד למשמע שנעלם.¹³⁶ אמנם טרם שוכנעתי בהסבר זה של 'בין הערביים' כדי להעלותו כמסקנה של וודאי, אולם שוכנעתי פחות מן ההסברים הקיימים, ומחיקת 'בין', ולכן לא נמנעתי מלהעלות את הדברים כדי לעודד. אפילו נצטרך לקבל שכן על הפרישה מהשערה מסוימת זו בעקבות מחקר העתיד לבוא על צרף זה, הרי אף מלכתחילה לא אמרנוהו אלא להבהיר את הקושיה ולחזקה לאמר, יש דרך אחרת.

בשולי הדברים, עלינו להצביע על מקבילות בשפות אחרות. הכוונה לצורה בסימית הזוגי בערבית, *baina'l 'isā'aini*¹³⁷ וכן בסורית¹³⁸ בית¹³⁹ רמשא¹⁴⁰, שפירושים *crepusculum, evening, sunset, vespera, solis occasus* בלא משמע זוגי גלוי, אבל בוודאי במשמע זוגי סמוי, על פי צורתם.¹⁴¹

133 וכן באוגריתית ובארמית. והדבר מחזירנו לפירוש אבן עזרא (שכבר הביאו קוטשר, עמ' 83): "ערב קרוב מטעם חשך, ונקרא כך שנתערבו בו הצורות" (בראשית א, ה).

134 ויש להזכיר לשון ספרי וזאת המובאת לעיל: 'בערבו של שחר, וכיו"ב.

135 שיר השירים ג, ח.

136 ראה להלן.

137 Brockelmann, *Grundriss*, I, p. 663. ועיין מה שכתב שם.

138 מילון פיין סמית, עמ' 38; ברוקלמן, עמ' 68; אוצר פיין סמית, עמ' 497.

139 ראה לעיל הע' 94.

140 טרם מצאתי דיון אטימולוגי ממצה למילה 'רמשא', מקבילתה של 'ערב' העברית. האם יש מקום לבדוק בכיוון ש'צפרא' ו'רמשא', 'בוקר' ו'ערב', נקראו שניהם על תופעות הקשורות לבעלי חיים? רמב"ן לויקרא יד, ד: "והנכון בעיני, ששם צפור כלל לעופות הקטנים המשכימים בבקר לצפצף ולשורר, מלשון ארמית צפרא". בוקר נקרא צפרא על שם הציפורים, וערב ייקרא רמשא על שם החיות היוצאות בלילה, ערבית *rawams - animalia noctu prodeuntia* (ברוקלמן, מילון סורי, עמ' 735; לוי, מילון לתרגומים, עמ' 428).

141 ברוקלמן ביקש להסביר, הן את הסורית הן את העברית 'בין הערביים', כזוגי אליפטי (*Grundriss*, II, p. 58).

לצד הברור אם 'ערב' עשוי לתאר עירוב חושך ואור, הן זה שבתחילת הלילה הן זה שבסופו,¹⁴² ראוי להשוות אותו למילה 'נשף' המקראית, שאת מוצאה יש לראות ככל הנראה בזיקה כלשהי לנשיפת הרוח במעברים בין היום והלילה, ובלשון המקרא היא מוסבת כרגיל על ה'ערב' ("הוי משכימי בבקר שכר ירדפו מאחרי בנשף יין ידליקם" [ישעיהו ה, יא]), אבל גם על ה'בוקר' ("אם שכבתי ואמרתי מתי אקום ומדד ערב ושבעתי נדדים עדי נשף" [איוב ז, ד]).¹⁴³ וכבר נאמר בתלמוד הבבלי בשם רבא: "תרי נשפי הוו, נשף ליליא ואתי יממא, נשף יממא ואתי ליליא" (ברכות ג ע"ב); וכיוצא בו אצל אבן עזרא: "תמצא מלת נשף להתחלת הלילה ולאחריתו" (בפירושו לאיוב ג, ח); "כי שני נשפים הם נשף אחר שקוע השמש, ונשף טרם שתזרח" (פירושו הקצר לשמות טו, י). אשר ליסוד 'בין' שבצירופים 'בין הערבים', 'בין השמשות', דומני שיש מקום להשוות אותו למילה האנגלית twilight ולמילה הגרמנית *zwielicht*. בשתייהן קיים יסוד ראשון אשר תחום פירושו יחס לשנים, ויסוד שני אשר פירושו 'אור', לשון יחיד. למרות שמילים אלה ידועות ושגורות, מפתיע הדבר שחוקרי הלשונות הללו לא יישבו בצורה ברורה את היסוד הראשון שבהן, ומכאן, את המשמעות המקורית של הצירוף כולו:

The exact force of *twi* - here is doubtful; cf. *M[iddle] H[igh] G[erman] zwischenlicht* 'tweenlight'¹⁴⁴

שמה על מצע המקבילות התרבותיות שבהן עסקנו לעיל ניתן ליישב את המילים בשפות האירופאיות הנידונות.¹⁴⁵ יש אפוא מקום לשער קיום משמעות של 'בין האורות', 'בין שקיעת אורו של אתמול להנץ אורו של מחר', כצירוף המוסב על הלילה כולו, ובגלגול סמנטי הוסב לאחר מכן ל'האור העמום שבתחילת היום, ובעיקר, זה שבסופו',¹⁴⁶ כפי שהוא משמש כיום בגרמנית ובאנגלית.

142 או אפילו כבאכדית "to become dark, dusky" ובמובן 'חושך של בוקר', השווה ערבית: *atmet eṣṣubh* (ראה: זלמן, עמ' 640).

143 BDB: 1. evening twilight... 2. morning twilight

144 "Basic sense prob. The light between" *The Shorter Oxford Dictionary*, 1955; *Webster's New Universal Unabridged Dictionary*, 1983); The light diffused by the reflection of the sun's rays from the atmosphere before sunrise, and after sunset; the period during which this prevails between daylight and darkness. c1440 *Prompt. Parv.* 505/1 *Twylyghte, be-twyx þe day and þe nyghte, or nyghte and þe day, hesperus* (*Oxford English Dictionary*, 2nd edition, Oxford, 1989).

145 וכיוצאות בהן. עיין גייגר (לעיל, הע' 27), עמ' 116.

146 "Light from the sky when the sun is below horizon in morning or (usu.) evening", *The Concise Oxford Dictionary*, 1925.

[ט]

לצד מובנה העיקרי של ערב כ"זמן הסמוך לשקיעת השמש, לפניה ולאחריה"¹⁴⁷, שכיח גם המשמע יום לפני מועד מיוחד¹⁴⁸, כגון "חל ערב פסחים להיות ערב שבת נשחט בשש ומחצה..." (פסחים ה, א). דומה שלא שרד מן התקופה הקדומה או מתקופת התנאים 'ערב שבת' במובן 'זמן כניסת השבת', 'ליל שבת'¹⁴⁹, אלא רק במובן 'יום השישי'. בלשון התנאים יכונה יום שישי בעת הסמוכה לכניסת השבת 'ערב שבת עם חשכה'¹⁵⁰, וכיו"ב 'ערב יום הכיפורים עם חשיכה'¹⁵¹, 'בערב שבת בין השמשות'¹⁵².

השימוש 'ערב שבת' במובן 'היום שלפני שבת', והדומה לו, מוכר מהרבה שפות, הקרובות לעברית והרחוקות ממנה, עד עצם היום הזה, כשהיום שלפני מועד מסוים יכונה 'ערב' אותו מועד. בסורית מצאנו¹⁵³ כַּרְכַּא הַצַּבְאָא 'רמשא דשבתא' (the eve of the Sabbath)¹⁵⁴. דומה אפוא שזו דוגמה יפה לתופעה של גלגול סמנטי, אשר תלינו בה כמה צורות שהוזכרו לעיל. היום הסמוך לאותו ערב שבו פותח מועד נקרא 'ערב' אותו מועד. מתוך הסמיכות של שני הזמנים, מזומנת הרחבת המונח לכלול את הזמן הקודם, או העברתו לתפקיד החדש לגמרי. בדרך זו התרחשה הדבר בעברית. השבת מתחילה בערב, כלומר, בחושך ("מערב עד ערב תשבתו שבתכם", ויקרא כג, לב)¹⁵⁵,

147 'השורש ערב', עמ' 222.

148 שם, עמ' 225.

149 אבל בלשון הבבלי אנו מוצאים: "עונה של תלמידי חכמים אימת? אמר רב יהודה אמר שמואל מערב שבת לערב שבת. אשר פריו יתן בעתו אמר רב יהודה ואיתימא רב הונא ואיתימא רב נחמן, זה המשמש מטהו מערב שבת לערב שבת" (כתובות סב ע"ב; והשווה בבא קמא פב ע"א), ופירש רש"י ("בר"ה 'מערב שבת'): "שהוא ליל תענוג ושכיחה והנאת הגוף". הרי שלפנינו 'ערב שבת' במובן 'ליל שבת'. ובבבא קמא שם: "ואוכלין שום בערב שבת" = ירושלמי מגילה פ"ד ה"א (ע"א): "שיהו אוכלין שום בלילי שבתות!" (וראה הע' 156). וראה: בנדוד, עמ' 193.

150 שבת ב, ז, ועוד.

151 יומא א, ד.

152 אבות ה, ה, ומקבילות (וראה להלן בסדר הפוך). וכן מצאנו באופן אחר הקובע את הזמן, כגון כוכב: "בערב שבת ראה כוכב אחד ועשה מלאכה פטור. שנים מביא אשם תלוי. שלשה מביא חטאת" (ירושלמי ברכות פ"א ה"א [ב ע"ב]).

J. Payne Smith, p. 544.

154 והשווה: 'רומשית', last night (סוקולוף גלילית, עמ' 520), וכיוצא בו בניב המודרני מאיזור מעלולא: G. Bergsträsser, Glossar des neuaräischen Dialekts von Ma'llula, Leipzig 1921, pp. 74-75: gestern, vorgestern.

155 על יום הכיפורים.

וכעת היום שלפני אותו ערב מכונה 'ערב שבת', ובארמית 'ערובתא' סתם¹⁵⁶, תופעה כפולה של 'תוחם ותחום'¹⁵⁷.

יחזקאל קוטשר כתב: "ויפה העיר מר מ' מדן, כי הניגוד ערב שבת - מוצאי שבת מלמד אף הוא, כי אין ערב אלא 'כניסה'. וכן מעניינת העובדה, כי צירופים מעין 'מעלי שבתא' בארמית (כגון בבלי גטין עז, ע"א; משורש עלל - 'נכנס') רומזים לכך, כי הוראת השורש ערב - 'נכנס' ידועה היתה עדיין"¹⁵⁸. כלומר, הניגוד 'ערב שבת' במובן 'יום השישי', 'מוצאי שבת' במובן 'יום ראשון'¹⁵⁹ מבוסס על ניגוד ערב > 'נכנס', 'בא' / מוצאי > 'יצא', ונאמרו הדברים שם לחיזוק הזיקה בין ערב העברי ל-*erēbu* האכדי ('נכנס'). אולם¹⁶⁰ דומה ש'מוצאי (שבת)', הנושא מעיקרא משמע של 'צאת השבת', ואשר ממנו הורחבה משמעותו להוראה של 'יום ראשון', לא נוצרה מתוך זיקה למילה 'ערב', אלא מתוך זיקה למילה 'בא'. השווה: "עם מבוא יום ולילה אבו(ה)[א]ה בברית אל ועז/מ? ערב ובוקר אמר חוקיו" (סרך היחד, עמ' 10); "עם מ > בו > א יומם ולילה, ומוצאי ערב ובוקר" (מלחמת בני אור ובני חושך, עמ' 14), וכניגוד המקראי הנפוץ בא / יצא. ובכלל התחזקה הצורה 'מוצאי' בהשפעת סגנונות דומים בארמית¹⁶¹, ואין להם זיקה עם משמע 'נכנס' של 'ערב'.

'מעלי שבתא' במובן 'יום השישי'¹⁶² אינו נראה כנגזר מן העברית 'ערב', וקשה לראות בו עדות שהוראת השורש ערב העברי - 'נכנס' הייתה ידועה לאמוראים. בוודאי שימוש ארמי מקורי לפנינו, הנמצא אף בסורית¹⁶³, והוא לא צמח מן העברית, או בזיקה לה. מקבילתו הלשונית בעברית איננה 'ערב', אלא 'מבוא'. אפשר להבין ב'מעלי שבתא' במובן 'יום השישי', ש'מעלי' הוא 'כניסה' במובן כללי, ובכך יום שישי הוא יום 'הכניסה'

156 סוקולוף גלילית, עמ' 418-419. על שימוש זה חלה אף הרחבה נוספת, כשכל ימי החול נתחלקו ל'ערב שבת' (מיום רביעי ואילך) ו'מוצאי שבת' (עד יום שלישי). עיין פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל לבבא קמא, מהד' ש"י פרידמן, ניר-ירוק וירושלים תשכ"ט, עמ' 230-231 והע' 672. וראה פסחים קו ע"א.

157 ראה צרפתי, עמ' 187.

158 עמ' 83.

159 "... כשחרב בית המקדש בראשונה מוצאי שבת ומוצאי שביעית היה ומשמרתו של יהויריב היתה ותשעה באב היה. וכן בשניה, והלויים עומדין על דוכנן ואומ' וישב עליהם את אונם וגו'" (חוספתא העניית ג, ט [מהד' ליברמן, עמ' 340]) ובפירוש רש"י לתענית כט ע"א (ד"ה 'מוצאי שבת'): "מוצאי שבת, יום ראשון". ויש שכניסת יום ראשון נקראת "חשיכה מוצאי שבת" (דמאי ד, א).

160 ראה ליפשיץ, שם, עמ' 198, הע' 60.

161 ראה גלוסקה, עמ' 641-642.

162 יאסטרוב, עמ' 817, סוקולוף בבליית, עמ' 695. ואילו ליום השישי בערב' יאמר: פניא דמעלי שבתא.

163 ברוקלמן, עמ' 525; פיין סמית מילון, עמ' 289.

של שבת, כלומר, היום לפני שבת¹⁶⁴. לפי דרך זו, אין כל קשר עם 'בא השמש'. לחלופין, אפשר שיש כאן קיצור של 'מעלי [שמשא ד]שבתא'. בצירוף 'מעלי שמשא', שמשמעו 'שקיעה'¹⁶⁵, ה'כניסה' ('מעלי') מוסכת בפשטות על ביאת השמש. לפי אפשרות זו, עוד תזווה סמנטית לפנינו: מזמן השקיעה ביום ששי למובן של יום השישי כולו.

אשר להצעה שלפנינו קיצור לשון, 'מעלי [שמשא ד]שבתא', השווה לאפשרות ש'בי שימשי' בבבלי במובן 'ליל שבת' הוא פרי קיצור של 'בי שימשי [דשבתא]'¹⁶⁶. 'בי שימשי' מוסב בעיקר על ליל שבת, אבל תיחומו אינו ברור לגמרי¹⁶⁷. זהו זמן קידוש של ליל שבת: 'בקדושא דבי שמי' (רש"י): 'בקדושא דבי שמי, ששותה כוס של קידוש בשבת בלילה'. ואפשר שהוא מוסב לפעמים על זמן מוקדם יותר¹⁶⁸.

[9]

בהרצאתו הפומבית של י"ג אפשטיין בשנת תרפ"ז, אשר התפרסמה כנספח לאחד מפרקי ספרו 'מבואות לספרות התנאים'¹⁶⁹, וחלקים ממנה שימשו יסוד לראשו של הפרק הראשון בספרו 'מבוא לנוסח המשנה'¹⁷⁰, ביקש אפשטיין לראות בהבדל בין השימוש ב'לאורי' ו'לילי' סימן להבדלי מקורות. "וכשם ש'אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד' כך אין שני תנאים שונים בלשון אחד, אלא זה תופס בלשון זה, וזה – בלשון אחר, אע"פ שהענין אחד"¹⁷¹. הרעיון כי חילופים כאלה בלשון מלמדים על מקורות שונים הנו אבן יסוד בתורתו של אפשטיין. כך גם בנוגע לשימוש במילים נרדפות, אף על פי

164 כך, כנראה, סוברים המילונים. ברוקלמן: initium; מילון פיין סמית: $\text{החל} \text{החל}$ The entering upon or beginning of the fast; הלשון ג. בעת ההחל the Sunday before Lent ולא: the eve of the fast וכו'.

165 סוקולוף גלילית, עמ' 322.

166 סוקולוף בבליית, ערך בי, עמ' 92 ועיין שם, וכלשון התנאים: "בין השמשות של ערב שבת" (שבת יט, ה). רש"י מקשה על 'בי שימשי', הואיל ובכל יום יש זמן של בין השמשות, מדוע קוראים לשבת 'בין השמשות' סתם, ותירץ "לילי שבת קרי בי שמשא בכל דוכתא, מפני שבין השמשות שלו חלוק מכל ימים והוצרך להזכירו בכמה מקומות" (שבת פו ע"ב ד"ה 'וליטבלו'); "בי שמי, ערב שבת ונראה בעיני לפי שבין השמשות שלו שגור כפי כל, והכל חרדים אליו לגמור מלאכתן עד שלא תחשך, קרו ליה בי שמי", כלומר, בי שמי סתם (כתובות קג ע"א). ואילו המיוחס לרש"י מסכת תענית: "כל היכא דתני בי שמי, היינו ערב שבת, לא שמעתי טעם ו" (כה ע"א, ד"ה 'כתר דיהבי').

167 סוקולוף בבליית, שם.

168 ומצאנו גם: "ליליא דבי שימשי" (מנחות ק ע"ב).

169 'חילופי לשונות ושינויי מקורות', עמ' 234-240, וראה הע' 1 שם.

170 עיין שם, עמ' 18-1.

171 מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל-אביב תשי"ז, עמ' 239.

שאפשר לנעוץ הבדלי משמעות ביניהן, עיקר החילוף מוסבר על ידי אפשטיין בעימות שבין מקורות נבדלים, כל אחד המדבר בסגנונו¹⁷². לאחרונה עסק נתן ברוורמן בשיטת אפשטיין בעניין המילים הנרדפות, והנגיד אותה עם שיטתו של א"ה וייס, השולל את קיומן של מילים נרדפות במשנה, ופותחן על ידי מציאת הבחנות בין מילים הנראות כנרדפות¹⁷³. ברצוננו להציג תפיסה שלישית לנושא זה. אמנם פעמים שהנרדפות מוסברת על ידי הבחנה בין מקורות, ויש אשר הבדלי המשמעות יוכיחו שאינן נרדפות של ממש. אולם חלק גדול מן התופעות הללו יוסבר על הדרך הטובה דווקא לפי אבחנה בין מוקדם ומאוחר בהתפתחות הלשון וסגנונה, כפי שננסה להדגים להלן.

בהקשר הנ"ל עסק כאמור אפשטיין בסגנון 'אור' לעומת 'לילי', כדוגמה של חילוף לשון המעיד לדעתו על חילופי מקורות, וזה לשונו:

"אור" (-אורתא, פסח' ב-ג) אצל "לילי", לילי יום הכפורים (פסח' פ"ד מ"ד, "אור יום הכפורים" בבבלייתא, פסח' ג, א ועוד), "ליל עיבורו" (ר"ה פ"ב מ"ח, "אור עיבורו", בתוס' פ"ב ב ובבבלי) אור לארבעה עשר (פסח' פ"א מ"א) - לילי י"ד, בבבלייתא (שם ג, א)¹⁷⁴.

אולם לפי העולה מבירורינו, גם בזאת העיקר הוא חילוף בין מוקדם למאוחר, הבא בעטיים של תהליכים לשוניים. הסגנון האדיומטי 'לאור ארבעה עשר' והדומה לו נתפס בעיני אחרוני תנאים וראשוני אמוראים כסגנון הראוי לפירוש ולהסבר, ואף ראו לנכון להמיר אותו בסגנונות מובנים יותר. הסקנו לעיל שבדרך זו המיר הירושלמי 'לאור עיבורו' ב'לילי עיבורו', שהיה נוח ומקובל יותר לדורות המאוחרים¹⁷⁵. גם לשון תנא דבי שמואל: "לילי ארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר" (ג ע"א), ברייתא אשר כאמור איננה אלא לשון משנתנו ממש, בשינוי אחד, 'לילי במקום 'אור', באה על הסברה כברייתא מאוחרת, אמוראית, המכוונת להחליף סגנון ישן בחדש ברור יותר¹⁷⁶. לא תרי

172 "אבל חשוב גם לאוצר-הלשון המשני: אוצר של השמות הנרדפים מתעשר ברוב של נרדפים. והדלת ננעלת בפני 'מניחי הלשון' המכניסים בכל צורה מיוחדת של הלשון מובן מיוחד וחדש, כי שמות-נרדפים אינם שונים לגמרי זה מזה במובנם, אלא לכל-היותר - יש ביניהם הבדל דק של נואסה" (עמ' 240).

173 נ' ברודמן, 'מלים נרדפות במשנה ובתוספתא', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א, תשנ"ד, עמ' 17.

174 מבואות לספרות התנאים, עמ' 236.

175 על דרכו של הירושלמי לערוך את לשון הברייתות כבמקרה שלנו (ותופעה זו נפוצה עוד יותר בבבלי), ראה מאמרי הברייתות בתלמוד הבבלי ויחסן למקבילותיהן שבתוספתא, ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים, ספר היוכל לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 163-201.

176 בהמשך סוגיית ראש פסחים, לאחר המסקנה 'אור אורתא', שואלת הגמרא, מכל מקום, "ותנא דידן מאי טעמא לא קתני לילי?", ומתרצת, "לישנא מעליא הוא דנקט" (ג ע"א). ופירש רש"י (ד"ה 'דבר מגונה'): "לאו משום דלילי דבר מגונה הוא... ומיהו... [דרך] לשון

תנאי גרידא, אלא מוקדם ומאוחר של לקסמות באוצר המילים, וגלגוליהן בתהליכים ידועים של התפתחות הלשון.

בדיקת התופעות הללו תעמידנו לא רק על השינוי בין המקורות השונים, או איתור הבדלי משמעות ביניהם, אלא היא גם מספקת בידנו כלים לחוש בתהליכים לשוניים וספרותיים שביסוד החילופים הללו¹⁷⁷.

מעבר לשאלת השימוש בסגנונות שונים במקבילות שונות (אור ל-, לילה), המוסבר בהמרת צורה קשה בצורה נוחה, הרי ההתמקדות על תהליכי ההתפתחות בלשון מאפשרת להסביר את גלגולי המילים, וכיצד הן הגיעו דרך מעתקים סמנטיים למשמעויות השונות ממוכן היסודי.

הביטוי הפיוטי המובהק 'בין השמשות' שמקורו בארמית משמש לתיאור זמן מסוים בלשון התנאים. אף הוא סימן מלכתחילה את הלילה כולו מזמן שקיעת השמש עד לזריחתה; אלא שלבסוף ציין רק את תחילתו של הלילה, או הזמן שבין שקיעת השמש לשקיעת אורה האחרון בצאת הכוכבים. החכמה הפנימית של השפה ידעה להיעזר במילית 'בין' כדי להפיח בביטוי זה משמע חדש, שבו יש למילה 'בין' תפקיד, השונה מהשימוש הראשוני בביטוי זה.

הביטוי הארמי מעין 'באורחא דתליסר נגהי ארבסר' תוחם את הלילה משני צדדיו, מאור שלושה עשר עד 'נגהי' (-'אור') ארבעה עשר¹⁷⁸. יישום של ביטוי פיוטי זה,

חכמים לחזר אחר לשון צח ונקי" (וראה לעיל, על יד הע' 6). במאור הקטן (לר' זרחיה הלוי), ריש פסחים, כתב: "ותנא דמתני' לפי שפתח בדבריו בהל' בדיקת חמץ תפש לשון אור כדכתיב פתח דברין יאיר (תהלים קיט, קל), ותנא דבי שמואל דאמר ליל ארבעה עשר לא היה זה פתיחת דבריו". על כך השיג הראב"ד: "זה הטעם אין לו טעם וכי לא שנה התנא לשון אור אלא בפתיחת דבריו... ועוד אטו מי ליכא לילה במשנה ובברייתא ומה ראו לומר אור במקצת המקומות ובמקצתן אמרו לילה? אבל הטעם הברורי [ר] שכל המקומות שהוא צריך להקדים לתחלת הלילה כגון בדיקת חמץ ומשיאין משואות, חני אור, מפני שעדיין יש שם אור היום ואינו חשך... ותנא דבי שמואל ששנה לילה בא לפרש המשנה, כי כן דרך הברייתא לפרש המשניות". על פי דברי ראב"ד אלה רצה ברורמן לסווג את החילוף אור / ליל בגדר "מלים נרדפות שיש ביניהן בידול משמעות": "הבחנות בין נרדפים המוכחות על-פי ההקשר", וכתב: "אור ל- משמעו תחילת הלילה". אולם השוואת ההיקריות מראה ששתי המילים באות בהקבלה ממש, ודברי הראשונים נאמרו דרך תירוץ. גם שיטתנו יכולה לציין את דברי הראב"ד האלה, שתנא דבי שמואל "בא לפרש המשנה".

177 כבר נגעתי בעימות שבין המושגים 'מוקדם ומאוחר' לעומת 'שתי מסורות' בכמה מקומות, ראה מאמרי: 'Uncovering Literary Dependencies in the Talmudic Corpus', S.J.D. Cohen (ed.), *The Synoptic Problem in Rabbinic Literature*, Providence 2000, pp. 35-57 והפניות שם.

178 אגב אורחא, מעניין לציין משמע מאוחר של 'נגהי', הנוכח אף הוא, ככל הנראה, מגלגול סמנטי. כוונתי למשמע minutes במנדעית, בעניין זה ראה: E. S. Drower, R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, p. 281.

במעין תרגום שאילה, שימש כנראה בשלבים הטרומיים של לשון התנאים, ולבסוף זכה לקיצור אלגנטי במקורות שלפנינו. 'אור ארבעה עשר' במוכן 'ליל י"ד או תחילתו' מסתבר אפוא כקיצור לשון מהוקצע של 'מאור שלשה עשר עד לאור ארבעה עשר'.

סתם התלמוד הסיק שיגהי זו מוסכת על חושך, וכך נתפרש בפירושו רש"י, ואף במחקר. עם הפרדת דברי סתם התלמוד מממרות האמוראים, שקלנו 'נגהי' במוכנה הראשוני, 'אור', כדגם שעליו מבוסס הביטוי הפיוטי בלשון חז"ל, הנראה כקיצורו של הביטוי הארוך, ובו אפוא 'אור' נעשה ציון של 'לילה'.

נספח א: הפועל נגה (פעל) בארמית של הכבלי

מצינו פועל זה עם התייחסות דטיבית ('נגה' [א] ליה') במוכן to tarry 'איחר, התאחר'¹⁷⁹, ויש הגוזרים משמע זה מן נגה במוכן 'העריב שמשו'. כך קוהוט הגדיר את ערך נגה: "מל"ס [-מלשון סור] נגהא תחילת הלילה"; ולאחר מכן בערך שאחריו כתב: נגה "פעל מהשם נגהא של ע' הקודם כלומ' נתאחר כמעט עד לילה"¹⁸⁰. וכך במילוננו של לוי¹⁸¹:
spät sein, sich verspäten, eig. Bis zum Anbruch der Nacht verweilen
יאסטרוב¹⁸²: 1) to be bright, shine... 2) to get dark, to be belated.

אנו רואים שמשמע מיוחד זה של 'נגה' [ליה], 'נתאחר', קשור לפי המילונים בהוראתו כ'לילה'. אולם לפי דברינו דלעיל אין 'נגה' מתייחס ללילה אלא להנץ אור יום, ומסתבר שאף משמעות 'התאחר' קשורה לכך, והיא נגזרת, לדעתנו, ממי שממתין כל הלילה לאירוע מסוים, לדוגמה בואו של שליח, והאיר הבוקר והוא טרם בא. וכך 'נגה ליה' - איחר (עד אחר עלות השחר). השווה סורית, נגה, בכניין אפעל to wait till dawn, remain all night לדוגמה אבא שחא כאלא האלמא אגה הוא בצלותה דאלהא' מתרגם פיין סמית¹⁸³ he continued till dawn in prayer to God.

גם רוב ההקשרים התלמודיים מתאימים היטב להתרחשות של בוקר.

1. במשנה יומא ג, א:

"אמר להם הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה אם הגיע הרואה אומר ברקאי מתתיא בן שמואל אומר האיר פני כל המזרח עד שבחברון והוא אומר הן".

179 רש"י יבמות צג ע"א (ד"ה נגה ליה): "נגה ליה, שהה יותר מזמנו".

180 קוהוט, ה, עמ' 307.

181 עמ' 334.

182 עמ' 872-873. והשווה ח"י קוסובסקי: "נתאחר כמעט לילה. ובא בהשאלה ללילה" (אוצר לשון התלמוד, כה, עמ' 1036, ראה ראש דבריו שם).

183 פיין סמית מילון, עמ' 327. תופעה מקבילה היא 'רמש' במוכן to stay until evening (סוקולוף, גלילית, עמ' 526).

ובבבלי על אתר (כח ע"ב):

"רבי יהודה בן בתירא אומר: האיר פני כל המזרח עד בתברון, ויצאו כל העם איש איש למלאכתו".

והקשו על כך:

"אי הכי נגהא לה, לשכור פועלין"¹⁸⁴.

אם כבר יצאו פועלים למלאכתם, השעה מאוחרת לשחיטת תמיד של שחר. ותירצו:

"לשכור פועלים, האי יצאו איש למלאכתו לאו על הפועלים קאי, אלא בעל הבית שהוא משכים ביותר למצוא פועלים לשכור" (רש"י ד"ה "לשכור פועלים").

הרי כאן להתאחר בבוקר נקרא נגהא לה.

2. בבא מציעא פה ע"ב:

"אליהו הוה שכיח במתיבתא דר' [בי], כל יומא. ההוא יומא ריש ירחא הוה, נגה ליה ואתא¹⁸⁵ אמ' ליה מאי טע' נגה ליה למר האידינא? אמ' ליה אדאוקימנה לאברהם ומשי ידיה ומצלי ומגנינא ליה וכן ליצחק וכן ליעקב"¹⁸⁶.

בוודאי הכוונה שהקים אליהו את האבות לתפילת שחרית ומוסף של ראש חודש, ואיחורו של אליהו¹⁸⁷ בבית מדרשו של רבי הורגש כבר בשעות הבוקר.

3. בבא בתרא כב ע"א:

"רב נחמן בר יצחק ריש כלה הוה, כל יומא מקמי דניעול לכלה, מרהיט לשמעתא בהדי רב אדא¹⁸⁸ בר אבא והדר עייל לכלה. ההוא יומא נקטוה רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע רב אדא בר אבא משום דלא הוו בסיומא, אמרו ליה אימא לן הני שמעתתא דמעשר בהמה היכי אמרינהו רבא, אמר להו הכי אמרינהו רבא. אדהכי נגה ליה יומא ולא אתא. אמרו ליה רבנן לרב נחמן קום דינגה לן יומא, אמ' להו: יתיבנא ונטרנא לערסיה דרב אדא בר אבא. אדהכי נפק קלא דנח נפשיה"¹⁸⁹.

רב נחמן היה ריש כלה, וביום שאיתר לבוא לשיעור היומי שלו, באו התלמידים ושאלו על איחורו. קרוב ביותר לומר שהשיעור הקבוע של ריש כלה מתקיים מדי בוקר.

184 דיבור זה על פי כ"י מינכן 6. והשווה דקדוקי סופרים, עמ' 73, אות ת.

185 ואתא. כך בכ"י המבורג. בעדי גוסס אחרים: 'ולא אתא'.

186 כ"י המבורג 165. וראה דקדוקי סופרים, עמ' 252 אות א.

187 בכ"י פירנצה: "איעכב ולא אתא... מאי טעמ' איעכב". כאן הוחלפה הגרסה המקורית והקשה בגרסה מפרשת. 'נגה ליה' - 'איעכב'!

188 לאחר חיקון, וכן להלן.

189 כ"י המבורג 165, וראה דקדוקי סופרים, עמ' 99-100 (ובאותו שם על לישנא אחרינא נוסף במקצת כתבי היד, והשווה כ"י אסקוריאל).

גירסת כ"י המבורג: "נגה ליה יומא... דינגה לן יומא", כן הוא בכ"י פריז 1337 ברישא: "נגה ליה יומא"¹⁹⁰, אבל רוב עדי הנוסח אינם מזכירים כאן 'יומא'¹⁹¹. אם גרסת כ"י המבורג מקורית, אזי הוא מורה על עיקר ביטוי זה כלשון 'האיר היום' - בוקר, ואם פירוש הוא, הרי הוא פירוש נכון לדעתנו.

4. מגילה ז ע"ב:

"רב אשי הוה יתיב קמיה דרב כהנא, נגה ולא אתו רבנן. אמ' ליה מאי טעמ' לא אתו רבנן? אמ' ליה דילמא טרחי בסעוד' פורים. אמ' ליה ולא הוה איפשר למיכלא מאורתא?¹⁹² והשיב לו: "אמר ליה לא שמיע ליה למר הא דאמר רבא סעודת פורים שאכלה כלילה לא יצא ידי חובתו".

הרי עוד היום גדול, ועסוקים התלמידים בהכנת סעודת פורים, ומתוך כך איחרו לבוא לשיעור של רב כהנא¹⁹³.

5. תענית כד ע"א:

"יומא חד הוו אגרי ליה אגרי בדברא נגה עד דמת[ן]ין להו ריפתא אמרו ליה לברי' כפנינן"¹⁹⁴.

פועלי יום הם המתחילים את עבודתם בעלות השחר. וכשלא הובא להם לחם, בוודאי שלא המתונו עד סוף היום לומר 'כפנינן'. וכשבאו על סיפוקם, על דרך נס, לא הייתה בפיהם תלונה על איחור מופלג של יום שלם בהבאת מאכליהם.

6. קידושין סו ע"א:

"אמ' אביי מנא אמינ' לה דההוא סמיא דהו' מסדר שמעתתא¹⁹⁵ קמיה דמר שמואל, יומא חד נגה ליה ולא הוה אתי. שדר שליח אבתריה. אול שליח בחד אורחא אתא הוא בחד אורחא. כי אתא שליח אמ' ליה אשתו זנתה. אתו לקמי' דמר שמואל" וכי¹⁹⁶.

ברור אפוא שהמעשה מתרחש ביום.

190 ובסיפא: 'דינגה? לך'.

191 כ"י אסקוריאל: "נגה ליה [ל]רב נחמן בר יצחק... נגה לן"; כ"י פירנצה: "נגה להו לרב נחמן בר יצחק... נגה ליה"; כ"י מינכן: "נגה לי לרב נחמ' בר יצח'... נג' לן".

192 כ"י גטינגן 3. וראה דקדוקי סופרים, עמ' 26 אות כ.

193 כ"י קולומביה X893-T141: "מאי טעמא מאחרי ולא אתו רבנן באידנא", גרסה מפרשת.

194 כ"י מינכן 140. ועיין דקדוקי סופרים, עמ' 140-141; צ' מלטר, מסכת תענית, ניו-יורק תר"ץ, עמ' 104. 'דהאי דנגהנא' שבהמשך נמצא בדפוסים בלבד.

195 כ"י מינכן: 'מתניית', וכן בגרסא. והוא בוודאי נכון. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 212 והע' 6; עמ' 676 והע' 1.

196 כ"י אוקספורד 248. Opp.

7. כתובות סז ע"ב:

"ההוא יומא נגהא ליה למר עוקבא בבי מדרשא. אמ' מאן דמי עלי כגופי, איתתי, אתאי דביתוהו בהדיה"¹⁹⁷.

מר עוקבא רגיל היה לתת לעני אחד מתן בסתר בכל יום. יום אחד התעכב בבית המדרש, וראה לנכון להביא את אשתו עמו. המאירי פירש: "ופעם אחת העריב בבית המדרש ביתר מדאי ולא רצה לילך ביחיד והולך אשתו עמו מפני שחשבה כגופו ולא הופקעה בסיבתה העלמת המתן"¹⁹⁸.

לפי פירוש זה ורוב הגרסות מעשה זה באמת מתרחש בערב, וכך מסתבר, ורק בדפוס סגנונו: "ההוא יומא נגהא ליה למר עוקבא לבי מדרשא אתיא דביתוהו בהדיה, בלמ"ד, כלומר, [לבוא] לבית המדרש, כנראה לפי השיטה שהמעשה היה ביום.

8. פסחים קה ע"א (על פי כ"י וטיקן 109):

"רב חנניה בן שלמיה ותלמידי דרב הוו יתבי בסעודתא, הוה קאים עילויהו רב המנונא סבא. אמרו ליה פוק חזי אי נגה יומא, נפסוק ונקבעיה לשבתא."

אין ספק שכאן מדובר בשעת חשכה של ליל שבת, בהערב שמש, והוא הנקרא כאן 'נגה יומא', לומר לך ש'יומא' בביטוי זה מוסב על שקיעת החמה, ולא דווקא על זריחתה, והיא הנותנת. הבאנו כאן את נוסח כ"י וטיקן 109 כדי להדגים גרסה זו, המתועדת רק בו. בשאר עדי הנוסח נאמר: 'אי קדיש יומא'¹⁹⁹. כ"י וטיקן 109, בעל נוסח מאוחר בדרך כלל, מסגנן לפי השיטה ש'נגה' מוסבת על שקיעת החמה²⁰⁰.

9. יבמות צג ע"א:

"דר' ינאי הוה לי' אריש' דהוה מייתי ליה כנתא דפירי כל מעלי שבתא. ההוא יומא נגה לי' ולא אתא. שקל עשר מפירי דביתיה עילויהו. אתא לקמיה דר' חייא א"ל שפיר עבדת דתניא למען תלמ' ליראה את י"י אלהי' כל הימים, כל הימים אלו שבתות וימים טובים"²⁰¹.

מן ההקשר סביר לומר שמדובר באיחור ביום שישי לקראת שבת, ואפילו בשעה מאוחרת (אם כי כנראה עוד הסתפק ר' ינאי לבוא לפני ר' חייא טרם קדש היום). אמנם

197 כ"י לניגוד. וראה דקדוקי סופרים השלם, עמ' קכו.

198 בית הבחירה, כתובות, מהד' א' סופר, ירושלים תש"ז, עמ' 288.

199 ראה דקדוקי סופרים, עמ' 318, וכן בסגנון זה בכ"י ביהמ"ד 1623, כ"י קולומביה T398-X141, כ"י מינכן 6, כ"י וטיקן 125, וכ"י וטיקן 134.

200 בדומה לתוספת החיבה 'יומא', מצאנו בתענית כד' ע"א הנ"ל בכ"י וטיקן 134: 'נגה שעחא דקמיתין להו ריפתא', תוספת החיבה 'שעתא'.

201 כ"י אוקספורד, Opp. 248, וראה א' ליס (עורך), דקדוקי סופרים השלם, ירושלים תשמ"ט, עמ' שטב.

אין בכך קושיה, שהרי ראינו שביטוי זה משמש לתאור איחור באופן כללי, ואפשר להשתמש בו לכל שעות היממה. מכל מקום, מוכח שכאן ניסוח ספרותי תנייני במעשה שלפנינו, המשתמש בסממני לשון מן המוכן. לפי עיקר ניסוח המעשה של ר' ינאי ור' חייא, האירוע היה בשבת, ולא ביום שישי. גרסינן בירושלמי דמאי פ"ז ה"א (כו ע"א): "רבי ינאי הוה ליה תנאי ודאי שאל לרבי חייא רובה מהו מתקני בשבתא אמר ליה למען תלמד ליראה את ה' אלהיך כל הימים, ואפילו בשבת". ואילו הפתיחה שבבבלי הושאלה מכתובות קה ע"ב: "ר' ישמעאל בר' יוסי, הוה רגיל אריסיה דהוה מייתי ליה כל מעלי שבתא כנתא דפירי, יומא חד אייתי ליה בה' בשבתא, א"ל מאי שנא האידנא? א"ל דינא אית לי, ואמינא, אגב אורחי אייתי ליה למר"²⁰². הלשון 'ההוא יומא' וכו' צורף כאן כביטוי שגור. השווה לעיל מספר 4, ושם אינו מוסב על סוף היום כלל.

סקרנו כאן את ההיקריות של צירופי 'נגה' במובן 'איחור'²⁰³. מבחינת הקשר אין זיקה מיוחדת לעתות הערב, ואדרבה, רובן מתיחסות לבוקר או לשלבים מוקדמים של היום. אולם מתוך שהוא משמש במקורותינו לביטוי כללי במובן של 'איחור', מצויות גם היקריות שמהקשרן אנו רואים שמדובר בשלב שלקראת סוף היום. הצמדת מילת היחס 'ליה' ודומותיה לחיבה זו²⁰⁴ במקום פועל פשוט מראה שביטוי אדיומטי לפנינו. מתוך ש'נגה' בעיקרה אינה לשון חושך ושקיעה, אלא לשון עלות השחר, סביר שהמשמע הנידון נגזר משהייה כל הלילה עד בוקר, בחינת "... והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה עד שבאו תלמידיהם ואמרו, רבותנו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית" שבהגדת ליל פסח²⁰⁵. ומכאן המובן 'שהה' למי ש'האיר לו'²⁰⁶.

נספח ב: הבחנה בין "לאור ארבעה עשר" לבין "אור לארבעה עשר" לשיטת רש"י

לעיל עסקנו בסגנונות השונים 'לאור י"ד', 'אור י"ד', 'אור לי"ד', שמשמעותם שווה, אלא שלבשו צורה ופשוטו צורה לפי מצבי ההתפתחות שפקדו את הביטוי הזה. אולם לשיטת רש"י קיים ביניהם אף חילוף משמעותי, ודבר זה הוא שעומד מאחורי הגהותיו, אשר בהן ביקש לתקן 'אור ל-' במקום 'לאור', שמצא בספרים.

202 וראה מה שכתבתי ב'פרק האשה רבה בבבלי, בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא', ח"ז דימיטרובסקי (עורך), מחקרים ומקורות, א, ניר-יורק תשל"ח, עמ' 395-396.

203 מועד קטן טז ע"ב אינו שייך כנראה למילה זו, ראה קוהוט שם, עמ' 307 ודקדוקי סופרים.

204 עם שיבושיה הרבים, אות לאי-השקיפות של הביטוי בעיני המוסרים.

205 במקבילתו: "... והיו עסוקין בהלכות הפסח כל הלילה עד קרות הגבר הגביהו מלפניהן ונועדו (ו-ניערו) והלכו להן לבית המדרש" (תוספתא פסחים י, יב [מהד' ליברמן, עמ' 119]).

206 רש"י ליבמות צג ע"א (ד"ה 'נגה ליה'): "שהה יותר מזמנו". וכבר הביא סוקולוף בבליה, עמ' 728, את המשמע הזה ביחד עם המשמע של 'שחר' כשני תת-ערכים בערך אחד: 1. To be late... 2. To break of dawn, וכן ציין את הסורית הנ"ל.

"אור לארבעה עשר גרסינן" (רש"י פסחים ב ע"א [ד"ה 'אור לארבעה עשר]); "אור לשלישי. לאור כניסתו של שלישי, הכא נמי גרסינן אור לשלישי" (רש"י פסחים ג ע"א [ד"ה 'אור לשלישי']). שהרי "אור. ליל כניסתו" (רש"י, נדה ח ע"ב [ד"ה 'אור']).

לפי דעתו של רש"י, 'לאור י"ד' פירושו מוצאי י"ד, ואילו 'אור לי"ד' פירושו ליל י"ד. אפשר שרש"י פירש אור כמו אורתא, ופירש 'לאור' כמו 'לערב', ולכן היא מוסבת על היום הקודם, כמו 'לערב'. ואת הצירוף 'אור ל-' פירש במוכח של 'ערב של', ובכך, אור לי"ד - ליל י"ד²⁰⁷. בנוגע להצעתנו שרש"י כבר כרך בין 'אור' לבין 'אורתא' בשימושים הללו, הגה בכמה מקומות רש"י הדגיש ש'אורתא' בביטוי השגור שעסקנו בו לעיל, מוסב על היום הקודם, ואפשר לומר אפוא שהיא מוצאי אותו היום, שימוש המתאפיין בתוספת למ"ד: 'לאור' - 'לערב'²⁰⁸.

"תליסר נגהי ארבסר. ליל שעבר שלשה עשר ולמחרת יגיע ארבעה עשר" (רש"י ברכות ד ע"א [ד"ה 'תליסר']); "באורתא דתלת נגהי ארבע שהעריב שמשו של שלישי בשבת ויתחיל ליל רביעי" (רש"י ברכות נט ע"ב [ד"ה 'באורתא']); "באורתא דתליסר נגהי ארבסר, לילי יציאת שלשה עשר שהוא כניסת ארבעה עשר" (רש"י פסחים ד ע"א [ד"ה 'באורתא']).

המפתח לבירור שיטה זו אצל רש"י הוא פירושו ללשון 'אור עיבורי', הנמצא בכמה מקומות בתלמוד²⁰⁹. ביטוי זה הוא הקבוע בבבלי, ולא מצאנו בו לעת עתה שום תיעוד לגרסה 'אור לעיבורי', אלא תמיד 'אור עיבורי'. נראה שזהו הטעם לכך שרש"י נמנע מלהגיה 'אור לעיבורי', לעומת הגהותיו בביטויים אחרים, שלהם מצא תקדים בספרים גם לסגנון 'אור ל-'. במקום להגיה אימץ רש"י את הגרסה 'אור עיבורי', ופירשה למוצאי עיבורי. כדי ליישב את העניין פירש 'עיבורי' כציון ליום שלושים בתורש, ומכאן 'אור עיבורי' הוא מוצאי שלושים, והפירוש המעשי שווה ערך להבנה המקורית של 'אור' כ'ליל', ויום העיבור הוא יום ל"א. וזה לשונו של רש"י בראש השנה כב ע"ב (ד"ה 'אור עיבורי'):

לאור עיבורי. לערב יום שלשים נגהי שלשים ואחד, יום שלשים קרוי יום עיבורי.

כאן גם נרמזת במפורש הזיקה שרש"י ראה בין 'אור' ל'אורתא' בביטוי הנדון לעיל, המזכיר שני תאריכים. רש"י נוקט 'אור' של לשון התנאים, וממשיך ב'נגהי' הארמית, כאילו 'אור' עומד במקום 'אורתא' של לשון התלמוד במשפט המוכר הנ"ל²¹⁰. שיטה זו בפירוש 'אור עיבורי' מסתמנת גם במקומות אחרים: "דהא אין עולין

207 וכן "אור. ליל כניסתו" (רש"י, נדה ח ע"ב [ד"ה 'אור']).

208 וראה לעיל, הע' 39.

209 פסחים ב ע"ב, ראש השנה כב ע"ב; סנהדרין ע ע"ב; ערכין ט ע"ב.

210 שהרי 'אור אורתא הוא'. וראה להלן הע' 217 אישור לקשר זה מדברי רבינו דוד.

אלא לאור עיבורי, דהיינו ליל מוצאי שלשים" (רש"י סנהדרין ע ע"ב [ד"ה 'אכלי']), וגם בלשון עצמו של רש"י, כגון: "...שאם נראית הישנה לאור עשרים ותשעה אין מקדשין מחר את החדש" (רש"י ראש השנה כה ע"א [ד"ה 'ואת']).

הראשונים העירו על שיטת רש"י, בין אם הזכירו את רש"י במפורש, ובין אם לאו²¹¹. בפירושו של רבינו יהונתן מלוניל לריש פסחים (ד"ה 'אור') כתב: "אור לארבעה עשר גרסינן, דהיינו ליל של תחלת י"ד, שהוא יום שלשה עשר, ולא גרסינן לאור ארבעה עשר, דהוה משמע מוצאי יום י"ד והוא הכנסת י"ה, כמו שמצינו דתנן משיאין משואות לאור עיבורי, שהוא ליל שעבר יום העבור, שהוא יום ל', ונכנס בליל יום שלשים ואחד"²¹². וראה כדברים הללו בבית הבחירה של המאירי, ריש פסחים²¹³. ומה שהבאנו לעיל מדברי רש"י שאמר "יום שלשים קרוי יום עיבורי", לא כתב כן המאירי בשמו, אלא כדרכו ברמזיה "ואעפ"י שגדולי הרבנים²¹⁴ כתבו שיום העבור הוא יום שלשים ואחד [!], ונמצא ביאורו לילה שמחרתו יום שלשים ואחד, דרך שיטפא כתבוה שהרי... למדנו שיום שלשים הוא יום העבור". ואפשר שכרוכים הדברים במקומות אחרים בפירושו רש"י אשר בהם שיטה אחרת בנוגע ליום העיבורי ול'לאור'²¹⁵, ושמה הדבר קשור אף בגרסה שהייתה לפני המאירי בדברי רש"י פסחים כ ע"ב (ד"ה 'אור עיבורי'), דיבור שהרבו האחרונים להגיה בו²¹⁶.

ועוד כתב המאירי שם²¹⁷: "ועל דרך האמת, כל אלו דקדוקים של הבל, ואין שם נוסח שלא יהא אפשר לפרשו הן על לילה של יום שעבר הן על לילה של יום הבא..."²¹⁸.

211 ומהות לשון הפירוש אצל הראשונים דומה שגרסו כן בפירושו רש"י, ריש פסחים, ראה להלן.

212 בש"ס 'אל המקורות', עמ' א; מהר"ש ש"א שטרן, בני ברק תשמ"ב, עמ' קמט. בתוספות זבחים נו ע"ב (ד"ה 'אור'): "אור לשלישי גרס, כמו אור לי"ד דלאור שלישי משמע לילה שאחר שלישי כמו לאור עיבורי דבשמעתא קמייתא דפסחים". וראה להלן.

213 מהר"י קליין, ירושלים תשכ"ד, עמ' ג.

214 הכינוי המפורש הקבוע של המאירי לרש"י.

215 ברש"י מסכת ערכין ט ע"ב (ד"ה 'או לאור'): "או לאור עיבורי. לאור עיבורי של ניסן ביום שאירע בו ל"א של ניסן" ובהמשכו שם; נדה כט ע"ב (ד"ה 'משמשת'): "משמשת לאור שלשים וחמש שהוא ליל סוף שבוע חמישי והוא ליל כניסת שלשים וחמש ויציאת יום ל"ד ושוב אינה משמשת וטעמא דכולן מפרש לקמן ואמאי נקט הכי י"ג שבועים"; שם: "לאור שמונים ואחד שהוא סוף שמונים". והדבר צריך עיון לאור קביעה מדויקת של המסכתות שפירשן רש"י וסדר פירושו.

216 וראה גמרא שלמה לפסחים ב ע"ב, רש"י שו' 67, ובבאור נוסחאות שם, עמ' ג.

217 לאחר שהוסיף וכתב על סגנון לאור: "ואם כן כל כיוצא בלשון זה פירושו על יום שעבר. לפיכך אין גורסין כאן אלא או אור לארבעה עשר או אור ארבעה עשר, אבל לא לאור ארבעה עשר. ולא עוד אלא שאף בגירסא זו, ר"ל אור ארבעה עשר, יש מפקפקים לומר שאין לשון זה מיוחד לא ליום שעבר ולא ליום הבא, אבל אור לארבעה עשר, מיוחד ללילה שמחרתו ארבעה עשר". והשונה חידושי רבינו דוד, ריש פסחים. ושם בא להוציא מן

והעיר הגר"ש ליברמן על 'לאור עיבורו' ושיטת רש"י במונח זה:

ובבבלי כ"ב ב': אין משיאין משואות אלא על החדש הנראה בזמנו לקדשו, ואימתי משיאין לאור עיבורו. ופירש"י: לאור עיבורו. לערב יום שלשים, נגהי ל"א. יום שלשים קרוי יום עיבורו כדאמרין לעיל וכו'. ולפי פירש"י לאור עיבורו כוונתו למוצאי היום, והסיגנון קשה מאד, שהרי בירושלמי מפורש: לילי עיבורו, וכן במשנתנו פ"ב מ"ח. ומכאן שקורא ליום ל"א יום העיבור, ולילי עיבורו פירושו הלילה שלפניו. וכבר הוכיח רח"י בארנשטיין בראיות הכרחיות שבא"י קראו ליום ל"א יום העיבור, יום שהעבירו בו את ר"ח הנכנס והעתיקו אותו ליום שלאחריו... ולפי זה סיגנון הברייתא הוא הסיגנון הרגיל בא"י, ולאור עיבורו פירושו בלילה של יום ל"א (כלילי שבת ויומו), ולמעשה אין הבדל בין פירש"י ובין מה שפירשו בא"י אלא שהדברים חשובים לסיגנון הפירוש במקומות אחרים בתוספתא ובירושלמי²¹⁹.

לסיכום, רש"י כבר גזר גזירה שווה כלשהי בין 'אור' בלשון התנאים לבין הציורף 'אורתא דתליסר נגהי ארבסר' של לשון התלמוד. את הגזירה השווה הזאת יישם בנוגע לצורה 'לאור' דוקא, עד כדי הגהת הגרסאות. על ידי כך הוצאו הגרסאות המקוריות יותר, 'לאור', ואולי אף 'אור', והוכנסה הצורה שנעשתה הרווחת והקבועה בגלל תהליך זה: 'אור ל-', בלמ"ד בסמוך לציין היום.

האפשרות שרש"י ייחס לסגנון 'אור ארבעה עשר' משמעות של מוצאי ארבעה עשר. וכחב: "דודאי אור ארבעה עשר (כצ"ל) משמע לילה שמחרתו ארבעה עשר שהוא לילו ודאי... ואע"פ שאמרו (ד ע"א) אורתא דתליסר נגהי ארבסר, דברי בעל הגמ' הם להוציא כל ספק, אבל ודאי לשון המשניות ומברי" כן הוא בכל מקום". וזכינו כאן לדעת רבינו שרש"י מקשו אור-אורתא, ומפרש אור למוצאי היום הקודם. וראה אלבק, מבוא למשנה, ירושלים-תל-אביב תשי"ט, עמ' 173 על פי הר"ן. ומסביר רבינו שאמנם בלשון התלמוד נקטו שני תאריכים, כדי להוציא מכל ספק. ואין הדבר הזה מכריע את שימוש 'אור' בדברי התנאים, שברור וגלוי שהוא מציין את הלילה שלפני התאריך הנקוב!

218 ועיין תוספות הרשב"א לרבינו שמשון משאנץ, ריש פסחים; תוספות רבינו פרץ, שם; חידושי תלמיד הרשב"א, ריש פסחים; פירוש מהר"ם חלאוה, ריש פסחים, עיין שם, וכתב: "מאן דתני אור לא משתבש ומאן דתני לאור לא משתבש"; חידושי הר"ן שם; מלאכת שלמה ריש פסחים. ובחידושי הריטב"א לנדה כט ע"ב (מהר"ד מצגר, ירושלים תשל"ח, עמ' קפב). וראה דקדוקי סופרים לפסחים שם, עמ' 2, אות כ; גמרא שלמה הנ"ל; פירוש רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד, פסחים, מהר"ד מצגר ואחרים, ירושלים תשנ"א, עמ' א והע' 1.

219 ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ראש השנה, עמ' 1031.

צינונים ביבליוגרפיים

- י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים-תל-אביב תשכ"ד
 י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג
 ז' בן-חיים, 'השורש ערב - הכלול בו והנלווה עמו', לשוננו, מד (תש"ס), עמ' 85-93
 ד' בווארין, 'ללקסיקון התלמודי IV', תעודה, ו (תשמ"ח), עמ' 69-73
 א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז
 בענעט - משניות... מתורגמים ומפורשים בלשון אשכנז מאת יחזקאל בענעט, ברלין 1900
 ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
 ב' ליפשיץ, 'על הערב ועל כמה מונחים אחרים של התחייבות', שנתון המשפט העברי, יג (תשמ"ז), עמ' 185-213
 המילון ההיסטורי ללשון העברית, "השורש ערב", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 174-248
 גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א
 ח' קהוט - ערוך השלם, א, וינה תרל"ח
 י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א
 א"ש רוזנטל, תלמוד בבלי, מסכת פסחים, כתבי-יד ששון-לונצר ומקומו במסורת-הנוסח, לונדון תשמ"ה

Karl Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928, Hildesheim 1966

G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palstina*, I/2, Güterslow 1928

A. Geiger, "Thalmudische Grammatik und Lexicographie", *Zeitschrift der deutschen morgenländische Gesellschaft* 12 (1858)

Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903

J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, Leipzig 1876

Jakob Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch*, Leipzig 1879

F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berlin 1903

R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxford 1901

J. Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford 1903

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan and Baltimore 2002

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990

י"ל
י"ל

מחקרים בתלמוד ובמדרש

ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ

עורכים

אריה אדרעי משה בר-אשר יהושע לוינסון ברכיהו ליפשיץ

מוסד ביאליק . ירושלים

